

УДК 27.271/279 (2-6/2-65.2-67) (2-7) (2-8)
DOI:

**МОРАВСЬКЕ БРАТСТВО ЯК ВІДРОДЖЕНЕ
UNITAS FRATRUM.
СЛІДАМИ ГЕРНГУТЕРІВ В УКРАЇНІ**

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

*Український католицький університет
вул. Свенціцького, 17, Львів, 79011
Інститут історії Церкви
e-mail: doc_lub@ukr.net*

У статті висвітлюється історія зародження Моравського братства, розкриваються його світоглядні принципи, ґрунтовані на духовних і обцинних традиціях Чеського братства та культурно-освітніх засадах пістичного благочестя. Показана особливість Моравського братства порівняно з іншими чеськими церквами і спільнотами, які своїм корінням сягають гуситської Реформації. З'ясовується історична та ідейна передумова формування Моравського братства як місіонерської Церкви, що поєднала благовістя з проголошенням свободи сумління, запереченням духовного насильства і рабства, відкритістю до міжцерковного діалогу. Зауважені ініціативи Моравського братства щодо співпраці з Православною Церквою, мотивовані переконаністю у наслідуванні ним місіонерства й просвітництва свв. Кирила і Мефодія. Особлива увага звернута на діяльність гернгутерів в Україні у другій половині XVIII–наприкінці XIX ст., яка ще не досліджена в українській історіографії. На підставі маловідомих джерел доведені факти участі членів Моравського братства у релігійно-культурному житті Слобожанщини, півдня України і Волині.

Ключові слова: Чеське братство, Unitas Fratrum, Моравське братство, Ніколай Цінцендорф, Гернгут, гернгутери, місіонерство, екуменізм, свобода сумління, Сарепта, Україна, Слобожанщина, Волинь.

1672 р. у нідерландському містечку Ліссе в еміграції помер Ян Амос Коменський – єпископ Чеського братства (чеськ. Jednota bratrská, латин. Unitas Fratrum)¹, який у

¹ Уламок гуситського руху, який в середині XV ст. повстав проти Римо-Католицької Церкви і королівської влади як “відступників від Закону Божого”, опонуючи також чашникам (калікстинцям – від лат. чаша), або утраквістам (від лат. – під двома видами). Наслідуючи церковно-реформаторські погляди Яна Гуса, гуманістичні і пацифістські ідеали Петра Хельницького, Єднота визнала своїми пріоритетами євангельське благочестя та апостольське братерство, безкорисливе служіння ближньому і рівність між християнами. У “Сповіданні віри” (1535) старійшини Братства виклали чимало спільних з лютеранами і реформатами артикулів, наголосивши водночас на тому, що єднає всіх християн, відповідно до максими св. Августина: “У головному єдність, у другорядному свобода, у всьому любов”. Вірні Unitas Fratrum жили в очікуванні Другого пришествя Христа, мріючи про встановлення на землі Божого Царства. Втративши підтримку чеського короля-утраквіста Їржі Подєбрада, а після поразки антигабсбурзького повстання чехів (1620) зазнавши переслідувань, члени Братства змушені були емігрувати. У деяких країнах і князівствах їм

творі “Заповіт умираючої матері” (1650) провіщав можливу загибель своєї спільноти. Водночас він висловлював сподівання на її обраність як Божого залишку, якому призначено підготувати Його народ до Другого пришествя. Чеський гуманіст вірив, що цей Божий залишок не лише збереже істинну Христову Еклезію, а й об’єднає у ній всіх християн, яким дорогі ідеали братерства і свободи сумління.

Яна Коменського надихала стійкість одновірців під час переслідувань до і після Тридцятилітньої війни (1618–1648). Впродовж кількох хвиль вимушеної еміграції значна частина братчиків опинилась у Голландії, Бранденбурзі, Сілезії, Трансільванії. У Речі Посполитій, де *Unitas Fratrum* періоду Реформації досягло найбільшого успіху, а під час Північної війни (1655–1660) пережило насилля і руїну, до початку XIX ст. збереглося лише сім громад (Кіес, s. 105), вірних його завітам. Інші після поневірянь знайшли прихисток у світоглядно близьких реформатських і лютеранських церквах², зазнавши “поглинання протестантизмом” (Grelewski, s. 364). Після анексії частини Речі Посполитої Пруссією король Фрідріх Вільгельм III Гогенцоллерн приєднав залишки Чеського братства на своїх нових землях до узаконеної ним у 1817 р. Євангелічно-Унійної Церкви, запровадивши у ній єдиний порядок богослужінь. За його прикладом пішла Російська імперія на загарбаній нею території: у 1849 р. указом царя Ніколая I Романова громади моравських братів були включені до складу Євангелічно-Аугсбурзької Церкви у Царстві Польському³. У 1936 р. новий польський уряд знову відніс братчиків до Євангелічно-Аугсбурзької Церкви в Польській Республіці.

У Моравії і Богемії за панування католицької імперії Габсбургів невеликі групи чеських братів тривалий час діяли у підпіллі та, врешті, також змушені були інтегруватись у лютеранські і реформатські церкви або повернутись до утраквістів⁴. Лише найстійкіші адепти *Unitas Fratrum* вкотре вирішили шукати притулок за межами батьківщини, зазнаючи в діаспорі, як і за раннього Братства, національно-культурної асиміляції. Сповідуючи духовні ідеали своїх попередників, вони відродили їх у першій третині XVIII ст. у Моравському братстві (чеськ. *Evangelická Jednota bratrská* або *Obnovená Jednota bratrská*; нім. *Herrnhuter Brüdergemeine*). Її більш знані вже як

патрунували протестантські володарі, а в Речі Посполитій, після підписання у 1570 р. “Сандомирської згоди” (унії з лютеранами і реформатами), чеські брати отримали дозвіл на заснування своїх громад, шкіл і друкарень.

² *Unitas Fratrum* не погодилось з ученням Жана Кальвіна про подвійне передвизначення (яке заздалегідь визначало кількість обраних і спасених) і заперечило участь вірних у війні (що суперечило Божій заповіді), натомість, схвалило інститут старійшин і обрядові засади реформатів, особливо їх відкритість до співпраці. Тож після “Сандомирської згоди” члени Єдноти у Речі Посполитій найактивніше комунікували з реформатами: проводили спільні синоди, обмінювались викладачами і пасторами; більше ста братчиків здійснювали служіння в реформатських громадах. У Моравському братстві, після офіційного визнання ним догматичної частини “Аугсбурзького сповідання” (1530), насамперед вчення про виправдання однією вірою, відбулось помітне зближення з лютеранством, хоча й з відмовою від деяких його літургійних і общинних принципів.

³ Перед тим Моравське братство як наступник *Unitas Fratrum*, позбавленого на Виконавчому конгресі у Нюрнберзі по завершенні Вестфальського миру громадянських прав, змушене було у 1848 р. на Синоді старійшин у Царстві Польському ще раз підтвердити свою згоду з головними лютеранськими доктринами.

⁴ Підписавши Базельські компактати (1436), утраквісти відновили сопричастя з римським папою і в ході габсбурзької рекатолизації Чехії повернулись у Католицьку Церкву. З часом, на хвилі національного відродження, ці помірковані гусити ініціювали створення національної церкви Чехії. Після розпаду Австро-Угорщини значна частина їхніх громад вийшла з-під підпорядкування Римському престолу і створила у 1920 р. католицьку Чехословацьку Гуситську Церкву (чеськ. *Církev Československá Husitská*, CČSH, або CČH).

моравські брати (іноді моравіанці), або гернгутери⁵, вони сприйняли своє чергове розсіяння не стільки як вимушений екзил, скільки як сповнення Провидіння. Невдовзі нова спільнота заснувала громади у різних частинах світу, започаткувавши міжнародний місіонерський рух, який, наслідуючи екуменічні переконання Чеського братства і мрії Яна Коменського про універсальне християнство⁶, пропонував співпрацю християнам різних сповідань і континентів⁷.

Стан дослідження теми. Історія і сучасність Моравського братства привертають неабияку увагу дослідників, засвідчену багатьма науковими працями. Найгрунтовніші належать Джозефу Гаттону, Ярославу Бідло, Йозефу Мюллеру, Феліксу Мешлеру, Джілліан Гллін, Едварду Ленгтону, Дитріху Мейеру, Крейгу Етвуду, Гізелі Меттеле. У численних студіях висвітлюється місіонерство гернгутерів у Північній Америці і Гренландії, країнах Карибського басейну й Латинської Америки, Азії та Африки. І все ж головний погляд надалі скерований на Європу як історичну колыску чеської Реформації. У цьому корпусі особливо цікаві праці, присвячені регіонам, з яких мігрували моравські брати на терени України. Місіонерські подорожі гернгутерів у Балтії досліджували Людвігс Адамович, Філіп Гунтрам, Еріх Доннер, Гвідо Штраубе, Павел Неуступни, Йоко Талонен. У Чехії моравіанці стали об'єктом уваги Конрада Буркхардта, Едіти Штержикової, Беніньї Гілла, Адольфа Вацовськи, у Польщі – Германа Штейнберга, Йоанни Щепанкевич-Баттек, Карла Шефера, Пьотра Врублевського, Гелени Карчинської. Історію гернгутерів у Росії висвітлювали Отто Тейгелер, Рейнер Лехеле, Карл-Вільгельм Лангерфельд, В'ячеслав Медведєв.

В Україні діяльність моравських братів все ще залишається *terra incognita*. Адже була переважно прихованою через переслідування їхньої спільноти політичною і церковною владами, незадоволеними її пацифізмом, аскетичним етосом, прагненням релігійної свободи, а також – через формальне перебування гернгутерів, іноді вимушене, у складі лютеранських чи реформатських церков. Долучаючись до юридично визнаних протестантських структур, моравіанці де-факто зберігали свою самобутність, але “вислизали” з дослідницької уваги. Тож маємо лише короткі повідомлення про них в Україні чеських авторів Їржі Хофмана, Владіміра Мічана, Ярослава Вацуліка, Їржі Ваври, Олександра Дрбала, Ольги Нешпорової, які досліджували діяльність громад співвітчизників у XIX–першій третині XX ст. на Волині, Поділлі, Київщині чи півдні України, що також називали себе чеськими братами, спадкоємцями гуситів. Однак сягаючи своїм корінням чеської Реформації, ці громади до XIX ст. уже цілком інтегрувались у лютеранство чи реформатство, відмовившись від пацифізму, загального братерства, общинного і морального ригоризму *Unitas Fratrum*. У розвідках з релігійного

⁵ Від нім. *Herrnhut* (чеськ. *Ochranov*) – назви поселення у Саксонії.

⁶ Про відкритість Чеського братства до міжцерковного діалогу, його пошук союзнитва з вальденсами, поміркованими анабаптистами, реформатами і лютеранами, а також про універсальне християнство у творах Яна Коменського див. Любащенко.

⁷ Однак на землі своїх праотців братчики ще довго залишалися поза законом. У 1766 р. Гернгут відвідав австрійський імператор Йосиф II Габсбург, який взяв участь у вечірній службі. Це сповнило моравіанців надією повернення на батьківщину. Та перший крок у цьому був зроблений лише через сто років – у 1866 р.; група учасників чеського відродження відновила зв'язки з Гернгутом і допомогла відкрити його представництво у щойно визнаній владою Євангелічній Церкві Аугсбурзького (лютеранського) і Гельвецького (реформатського) сповідання (ЄЦАГ) з консисторією у Відні. Попри заборону на іноземні місії, Гернгут використав представництво для популяризації своїх ідей. А вже після прийняття австрійським урядом у травні 1874 р. Закону про визнання релігійних товариств Моравське братство активізувало перемовини щодо свого юридичного статусу й у 1888 р. таки домоглося автономії, в результаті чого у Чехії було засновано місійну провінцію “Охрановський сеньйорат”.

життя кількох чеських поселень у сучасній Україні йдеться саме про такі громади, якими опікується Чеськобратська Євангельська Церква⁸.

Про існування ж гернгутерів в Україні свідчать окремі епізоди її релігійно-культурного життя у другій половині XVIII–на початку XIX ст. і деякі факти з історії чеських і німецьких колоній у XIX ст. Їх функціонування у південному регіоні часів Російської імперії відзначають менонітські автори Джон Фрізен і Адольф Енс, на Волині – православний богослов Єфимій Крижановський, чеські учені Йозеф, Анна і Владислав Влки та Ольга Нешпорова, братський історик Курт Вітт і дослідники німецької еміграції в Канаді Гайнс Леманн, Джонатан Вагнер, Ян Мусекамп. Про гернгутерів у складі ЄЦАГ (за Австро-Угорської імперії була поширена також у Галичині і на Буковині), а з кінця XIX ст. – про незалежне Моравське братство повідомляли, хоча й без чіткої локалізації, німецькі історики Герман Штайнерг, Карл Шефер, Едвард Кнайфель, пастори Йоганес Фогт і Макс Вайдауер. Перебування гернгутерів на Слобожанщині засвідчують лише історичні документи.

В українській історіографії, сфокусованій на житті іноземних колоністів, ідеться переважно про католиків і протестантів – лютеран і реформатів або менонітів, баптистів, адвентистів. Публікації менонітських авторів з України Пітера Брауна і Пітера Фрізена містять відомості про перебування у XIX ст. моравських братів на півдні України. У статті Олени Ходченко про пастора Андреаса Лілге з Волині і засновані його зусиллями колонії Моравського братства у Канаді подано інформацію про діяльність наприкінці XIX ст. гернгутерів у Волинській губернії. Авторка опрацювала матеріал з історії німецької колонізації, опублікований у наукових і періодичних виданнях Канади та США. Коротко про моравіанців – емігрантів до Північної Америки з Волині і Галичини повідомив Орест Мартинович. До першого тому енциклопедії “Немцы России” (1999) увійшла стаття-довідка загального змісту про гернгутерів дослідниці з Дніпра Оксани Безносової.

Відсутність в українській історіографії спеціальних наукових студій про Моравське братство та його сліди в Україні актуалізує наше звернення до теми. Особливу цікавість викликає період самоусвідомлення ним свого духовного коріння. У цій статті буде розкрито зв'язок Братства з традиціями і світоглядними принципами своїх попередників та узагальнено віднайдену інформацію про існування гернгутерів в Україні.

Зародження Моравського братства дослідники пов'язують з появою у 1722 р. у Верхній Лужиці (землі сучасної Саксонії і Південно-Західної Польщі) групи німецькомовних чеських утікачів з моравського Фульнека на чолі з мандрівним теслею Християном Давидом. Їх приїзд сюди санкціонував граф Ніколай (Мікулаш) фон Цінцендорф (1700–1760), який при випадковій зустрічі з цим “моравським Мойсеєм” був зворушений його розповіддю про гнану Церкву, що зберегла вірність ідеалам Яна Гуса і Яна Коменського. Граф Цінцендорф – виходець з лютеранської

⁸ Створена у Чехії в 1918 р. Чеськобратська Євангельська Церква (чеськ. Českobratrská církev Evangelická, ČCE) об'єднує лютеранські і реформатські громади, що діють у Богемії, Моравії і Сілезії серед чесько-, німецько- і польськомовного населення. Процес її формування почався після прийняття в Австро-Угорщині Патенту віротерпимості (1781), яким ці громади отримали право на відкриття приватних домів молитви і недільних шкіл, а після т. зв. Протестантського патенту (1861) – на юридичне визнання у складі ЄЦАГ. ČCE визнає лютеранське “Аугсбурзьке сповідання”, кальвіністське “Друге Гельвецьке сповідання” (1566), “Сповідання віри” Чеського братства (в редакції Яна Коменського 1662 р.) і “Богемське сповідання” (1575, укладене утравістами і чеськими лютеранами та підтримане старійшинами Unitas Fratrum з метою його легалізації). Сьогодні більшість громад “Охрановського сенйорату” функціонує у співпраці з ČCE.

пієтичної⁹ родини, хрещеник діяча німецького пієтизму Августа Франке, випускник Педагогіуму¹⁰, поет, письменник, богослов – уявляв істинну Христову Церкву братерством вірних, справжнє богослов'я – релігією серця, в якій людина у щирому каятті перед Богом цілковито довіряється Йому і налагоджує з Ним особисті стосунки. Релігія серця Цінцендорфа відлунювала алегорією Коменського “Лабіринт світла і рай серця”, герой якої, долаючи жахіття, спокуси та оми світу, здобуває спокій у власному серці, відкривши його для Христа. Не випадково молодий лютеранин знайшов у чеського мислителя – в його “Практиці благочестя, або вправах побожності” (1622), “Правилі життя” (1645) чи “Ангелі миру” (1667) – чимало подібних своїм духовним переживанням думок. Цінцендорф відкрив у Коменському богослова, який фактично сформулював ключові ідеї пієтизму і заповів союз віруючих різних церков в універсальному християнстві як прообразі Божого Царства. Особливе враження справило на графа зведення правил общинного життя, розроблене Коменським і запропоноване ним Англіканській Церкві. В цьому уставі під назвою “Звернення Церков Богемії до Церкви Англії з викладом добра єдності, порядку, дисципліни та послуху” (1661) перед Цінцендорфом постала модель ідеальної релігійної спільноти, яка зможе досягти успіху в ширенні Благієї вістки спасіння і підготовці світу до Другого пришествя.

Цінцендорф дав притулок вигнанцям¹¹ і дозволив їм збудувати неподалік свого маєтку у Бельтерсдорфі колонію, яку ті назвали Гернгут (нім. *unter des Herrn Hut* – під покровом Божим), уклавши в назву подвійний смисл: вони будуть тут під Його захистом, а Він – під їхнім. Граф прагнув створити з прибульців нову лютеранську громаду пієтичного взірця, але вони наполягли на ґрунтуванні її на духовних і общинних традиціях Чеського братства. Водночас залишалось невизначеним питання легітимності нової спільноти. Цінцендорф звернувся до онука Яна Коменського – Данієля Яблонського¹², який після деяких коливань і за підтримки єпископа з Лешно

⁹ Пієтизм (від лат. *pietatis* – благочестя) – рух духовного відродження в протестантизмі, пов'язаний з лютеранським богословом Якобом Шпенером, який у 1670-х роках започаткував у Франкфурті-на-Майні *collegia pietatis*, тобто неформальні хатні зібрання для студіювання Біблії і проповідкування “живої віри”. Заперечуючи церковний формалізм, пієтисти наполягли на братерстві й активній ролі мирян, особистому благочестю та увазі до простих людей. “Сухому богослов'ю” пієтисти протиставили ретельне дослідження Біблії і просту повчальну проповідь, у служінні ж акцентували на переживанні Божої присутності і набутті Його благодаті. У XVIII–XIX ст. пієтичні настрої охопили університетські кола і багатьох мислителів Європи, проникли в інші християнські церкви, спричинивши сепаратистські прояви і невдоволення Церкви та влади. Пієтисти прагнули демократизації освіти, наповнення її практичним виміром з метою інтенсифікації релігійного життя та активізації місіонерства.

¹⁰ Ідеться про середню школу в започаткованому у 1695 р. Августом Франке комплексі навчальних закладів у Галле, що був розрахований на різні суспільні верстви і вихідців з різних країн. У 1720–1730-х роках, крім Педагогіуму, він уміщав Латинську школу, Східну колегію, Німецький, Англіський і Сирітський доми. Навчання в Галле ґрунтувалось на засадах пансофічної школи Яна Коменського з урахуванням віку і здібностей учнів й обов'язковості трудового і фізичного виховання. Тут же діяли наукове (з дослідження Слова і біблійної історії) та біблійне (з перекладу, друку і поширення біблійних перекладів) товариства. У цьому центрі Франке вбачав зародок майбутнього закладу універсального типу (*Seminarium universale*), випускники якого здійснюватимуть реформи суспільного і духовного життя задля загального оновлення християнського світу.

¹¹ Цінцендорфа підтримала дружина, також прихильниця пієтизму Едмута Доротея, графиня Рейсс, яка була переконана у походженні свого роду від короля Богемії Іржі Подебрада. На думку Милослава Речигля, який підтвердив цей факт, родина Цінцендорфів мала особливе відчуття своєї належності до чеської історії.

¹² Данієль Яблонський – один з останніх єпископів Чеського братства, який після навчання в Європі певний час очолював Реформатську Церкву у Литві. Після еміграції був лютеранським єпископом у

Християна Ситковіуса погодився ординувати теслю з Сухдолі-над-Одрою Давида Нічмана, а у 1737 р. висвятив на єпископське служіння графа Цінцендорфа. Цим актом підтвердилось наслідування гернгутерами священства *Unitas Fratrum*. Відроджене Братство оголосило себе спільнотою, відкритою для інших християн, готових об'єднатися для несення Благої вістки.

За активної участі Цінцендорфа моравці й інші пілігрими з Сілезії, Богемії, Голландії, Швейцарії, Польщі створили у Гернгуті “духовну конгрегацію відроджених душ”¹³, а фактично комуну, що ґрунтувалась на общинних принципах, розроблених *Unitas Fratrum*: загальне братерство, рівність віруючих, спільність майна, жорстка дисципліна, послух молоді, дотримання моральної чистоти, дошлюбна цнотливість, поміркованість. У цій духовній комуні поєдналися уявлення ранніх християн, реформаторів XV–XVI ст., пієтистів XVII ст. і духовні поривання релігійних ідеалістів XVIII ст.

Примітною особливістю стала хорова організація комуні: поділ її на окремі хори, або групи, що мали зміцнювати відносини у громаді і стояти на сторожі її моральних чеснот. Хори розташовувались в окремих приміщеннях для жінок і чоловіків, молодих і літніх, самотніх і сімейних, вдів і вдівців. Попервах діти також у строгості виховувались в окремих групах. Хор став своєрідною міні-родиною Братства (“малою церквою в Церкві”), об'єднаною спільними інтересами і життєвим досвідом її членів; кожний хор мав своє врядування і підпорядковувався дирекції комуні, рішення якої були обов'язкові для всіх. Хори брали участь у виборі старійшин – авторитетних осіб із служителів і мирян, які складали Синод: Зібрання старійшин, або Союзню дирекцію. Старійшин обирали жеребкуванням. Вважалося, що такими виборами керує Сам Господь¹⁴. Гернгутери звертались до жеребу, покладаючись на волю Всевишнього у спірних і складних питаннях (навіть у виборі подружньої пари), бо були переконані, що мають довіряти Христу як головному над Синодом. Духовну єдність громади скріплювала ранньохристиянська аґапе, або свято любові: служіння спільною трапезою у супроводі почергового співу хорів. Ще однією відмінною ознакою було обрання жінок на дяконис і адміністраторок; вони керували хорами, вчителювали і йшли в місіонерки¹⁵.

Хорова система вплинула на зовнішній вигляд Гернгута. Він мав чітко виміряне квадратно-геометричне планування: площа в середині міста відведена молитовній залі, від площі в різні боки йшли квартали з рівними прямокутними одно-, дво- та триповерховими будівлями (для хорів, дирекції чи школи), виконаними у бароковому стилі. За кварталами розміщувались господарські і торговельні заклади. Охайні вулиці і будинки доповнювалися квітниками і парковими зонами з вишуканими альтанками¹⁶.

Бранденбурзі, з часом – членом дирекції Пруської Реформатської Церкви. У 1710–1741 рр., маючи значні наукові досягнення, посів посаду секретаря, а згодом – президента Пруської королівської академії.

¹³ У 1723 р. їх налічувалось 26 осіб, 1727 – 300, 1756 р. – понад 2 тис; 3/4 з них були вихідцями чеськобратських родин з моравсько-сілезьких Тешина (нині Цешин), Женклави, Сухдолі-над-Одрою, Нового Ічина, Кунвальда. 1747 р. у Гернгуті було 45 будівель, у 1777 – 76, до кінця XIX ст. – 1139. Однак лише у 1929 р. він офіційно отримав статус міста. За останнім переписом, у 2017 р. тут мешкала 5981 особа, серед яких також лютерани і католики. У місті збережені його знамениті мануфактурні виробництва. На біло-голубому гербі міста зображено оглядову вежу Альтан, розташовану на горі Гутберг і названу “Пагорбом пильності”.

¹⁴ До слова, така практика була застосована й отцями-засновниками *Unitas Fratrum*: його перших служителів – селянина Матея з Кунвальда, кравця Томаша з Прелуча, мельника Іллію з Хренович – також обрали жеребкуванням.

¹⁵ Сьогодні у Братстві рукопокладають жінок на пасторське і навіть єпископське служіння.

¹⁶ Подібні міста без соціальної нерівності і насильства, де пануватимуть мораль, освіта і загальне благо,

Гернгут будувався як ідеальне, майже казкове місто-мрія¹⁷; навіть розташоване в його околицях кладовище (Боже поле) з прямими рядами однакових плит (що підкреслювало рівність небіжчиків) виглядало візерцевою оазою душевного спокою.

Поступово Гернгут став і промисловим, і ремісничим, і торговим містом, влаштованим для повноцінного життя людей XVIII–XIX ст., в якому встановилась оптимальна взаємодія між релігійним і світським життям. Усі члени Братства були зайняті працею на примноження його добробуту. Бо ж протестантське вчення про загальне священство віруючих не лише урівняло пасторів і мирян перед Богом, а й надало духовного значення буденній практиці. Ідеал служіння Богові тут закликав сповняти Його волю також сумлінною працею, відповідальним виконанням сімейних, професійних, громадянських обов'язків¹⁸.

Майже військова організація та аскетичний дух Братства, регламентованість особистого життя його членів компенсувались незвичною як для релігійної меншини відкритістю і віросповідним лібералізмом. Будь-який член громади міг вільно вийти з комуни і за потреби повернутися. Дотримання ним загальних правил було цілком добровільним, а прийняття спільних ідеалів диктувалось любов'ю до істини, вірністю Біблії і наслідуванню Христа. В основу вчення було покладено "Сповідання віри" (1535), головні артикули якого розвинув у "Компендіумі християнської віри Об'єднаного Братства" ("Idea fidei fratrum", 1779, 1788 – чеською мовою) єпископ Август Готліб Спангенберг. Артикули визнавали протестантську сотеріологію, беззаперечний авторитет Біблії, шанування Євхаристії, хрещення немовлят (як у лютеран і реформатів), шлюбність духовенства, колегіальне правління старійшин. Простота вчення заміщала рафіноване богослов'я практичним розумінням віри. А в центрі проповідей, духовних творів, гімнів, живопису, якими наповнилось життя моравіанців, завжди перебував Ісус. Осмислення Його страждань і жертвовного подвигу набувало у ранньому Братстві майже чуттєвого сприйняття, передусім у спогляданні Розп'ятого на хресті чи на картині. Розкаяння вірянина у своїх гріхах і його примирення з Христом ставало повсякчасністю¹⁹.

Христоцентричність гернгутерської духовності втілювалась в емблемі Божого Агнця і

змальовані у "Місті сонця" Томазо Кампанелли, "Новій Атлантиді" Френсіса Бекона або "Християнополісі" лютеранського містика Йоганна Валентина Андрее. Ці утопії захоплювали свого часу і Яна Коменського, який приміряв їх до майбутнього ідеального християнства.

¹⁷ За взірцем Гернгута засновано більше 30 поселень у різних країнах світу; колишню колонію Крістіансфельд у Данії (на півострові Ютландія) ЮНЕСКО визнав у 2015 р. об'єктом Світової спадщини. У 2024 р. заплановано розгляд питання надання такого статусу Гернгуту у Німеччині (якому у 2016 р. присуджено почесне звання "Європейського міста Реформації"), Грейсхіллу в Північній Ірландії і Бетлегему у Пенсильванії в США.

¹⁸ Вже у XVIII ст. підприємливі гернгутери заснували у багатьох країнах переробні заводи, млини і ливарні, ткацьке, гончарне і теслярське виробництва, паперові, миловарні заводи, ювелірні, годинникові і сувенірні майстерні, фармацевтичні і лікувальні заклади, юридичні фірми, страхові установи. Моравіанці були чи не найбільшими постачальниками тканин і білизни у Старому і Новому світах.

¹⁹ У "Сповіді прекрасної душі", включеній у роман "Роки навчання Вільгельма Мейстера" (1795), Йоганн Вольфганг Гете так передав переживання своєї героїні під час її перебування у гернгутерів: "Душа моя у нестримному пориві поринула до хреста, на якому колись спустив дух Ісус... Моя душа наблизилась до Вочоловіченого і Померлого на хресті, і в ту мить я досягнула, що таке віра" (Гете, с. 323). Втім, героїня, в якій Гете змалював родичку своєї матері, а вони обидві були захоплені Моравським братством, швидко охолола, назвавши молитовні служіння гернгутерів "троєю в бирюльки". У цьому порівнянні, без сумніву, Гете відобразив своє іронічне ставлення до гернгутерства: воно могло віддавати йому анахронізмом, який дисонував з раціоналістичним поступом народжуваного Просвітництва.

Моравській зірці²⁰, а переживання Божої присутності – у безперервній молитві і почерговому щоденному читанні Біблії на знак подяки Господу за відроджене Братство²¹.

Христоцентричність зумовила характер дисциплін, що були запроваджені у школах, а невдовзі і в навчальних центрах, відкритих у Гернгуті, Ніскі, Барбі, Цайсті, Крістіансфельді, Кьонігсфельді, Гнаденфельді, Гнаденфреї (жіночій школі) в Саксонії і в Монміраї у Франції. Моравські брати, як і засновники *Unitas Fratrum*, вірили, що освіта допоможе людині краще пізнати Бога і розкрити у собі Його Образ, наблизити до розуміння світу і божественного порядку речей. Тож намагалися зробити свої школи взірцевими, хоча ті, з огляду на відсутність підтримки властей, не могли конкурувати з іншими протестантськими закладами²². Сповнені пістичного духу, гернгутери орієнтувались на Галле, прийнявши ступеневу (школи для дітей і дорослих) і спеціалізовану (для вчителів, місіонерів, пасторів і сестер) системи Яна Коменського. А наголос робили на предметах, необхідних для дослідження Божого Слова і спрямованих на досвід застосування Христової науки в проповідництві і благовісті. Це вимагало від учнів знання мов, вірувань, традицій і культури народів світу. Місіонери зазвичай привозили або передавали у Гернгут зібраний ними матеріал, який вивчали нові учні – майбутні благовісники. Практична націленість на навернення душ до Христа закладала основи контекстуальної освіти і просувала справу національних перекладів Біблії.

Глибока прив'язаність до пієтизму позначилась на жанрі багатьох творів, які вийшли з Гернгута у XVIII–XIX ст. Це були, передусім, оповідання духовного змісту, морально-повчальні тексти, благочестиві настанови, збірки проповідей і гімнів, твори для дітей і жінок. У Братстві шанували містичну і пророчу літературу, якою зачитувалась тоді вся пієтично налаштована аудиторія, як і чимало протестантських богословів попередніх століть. Адже і Ян Коменський захоплювався “таємним ученням” розенкрейцерів, в якому сподівався віднайти зародки нових знань, і сповненими хіліазму пророцтвами Йоганна Валентина Андрее, що провіщали відродження незалежної Чехії і Чеського братства. Гернгутери у нових пророчих оповіданнях відшукували докази своєї особливої місії у справі спасіння людей і підготовці дітей Божих до Другого пришествя.

Віросповідний лібералізм гернгутерства був укорінений у терпимості старого *Unitas Fratrum*, яке вбачало у Христі наріжний камінь єдності Свого народу. Прагнення свободи сумління, властиве всім переслідуваним релігійним течіям,

²⁰ Емблема (печатка) символізує перемогу Христа: на ній зображене Ягня з прапором, на якому латинський напис “Наш Агнець переміг, підемо за Ним”. Моравська зірка з багатьма променями символізує Христа як Спасителя світу. Ці символи є сьогодні своєрідною візуалізацією Моравського братства, навіть його товарним знаком, який широко використовується у сувенірах, зазвичай власноруч виготовлених в його домах і майстернях.

²¹ Молитва, яку розпочали перші поселенці Гернгута, тривала сто років. Читання Біблії у “Щоденних гаслах” (або “Моравському підручнику”) – збірці біблійних уривків, духовних віршів і пісень, яка постійно доповнюється і перекладається різними мовами, триває донині.

²² Зокрема, майбутній піонер ліберального богослов'я Фрідріх Шляєрмахер, який у 1783–1785 рр. навчався у Ніскі і Барбі, залишився невдоволеним їхнім рівнем і жорсткою дисципліною, тож змушений був перейти до Галле. Водночас у листах він із вдячністю згадував своє перебування у братській громаді у Гнаденфреї. “Тут уперше розвинулась містична схильність..., яка... рятувала і підтримувала мене серед усіх бур скептицизму. Тоді вона зародилась у мені, а тепер розвинулась, і я можу сказати, що після всього знову став гернгутером, тільки вищого гатунку” (цит. за: Орнатский, с. 11–12). Можливо, пієтичний струмний моравіанства вплинув на Фрідріхове неприйняття лютеранської ортодоксії, його прагнення наповнити сухе богослов'я живим духом.

кликало у Гернгут і в нові, невдовзі створені поселення²³ Братства, вільнодумців з католицьких і протестантських земель – анабаптистів і вальденсів, лютеран і реформатів, методистів і навіть католиків, розчарованих своїми церквами, які зазнавали переслідувань, арештів майна, відбирання дітей на батьківщині. Гернгут акумулював цю волелюбну енергію, переводячи її у проповідь духовного відродження, якою прагнув відновити дух Реформації, доповнений запереченням не лише духовного, а й фізичного насилля над людиною²⁴. Відтак, Гернгут став чи не першою єкуменічною громадою²⁵, відкритою для тих, хто прагнув релігійної свободи і був готовий присвятити життя служінню Господу. При цьому, посиляючись на союз старійшин Unitas Fratrum з лютеранами і реформатами, скріплений у Сандомирі²⁶, Моравське братство визнало можливим приєднання своїх членів до їхніх церков, хоча й при збереженні зв'язків з Гернгутом і дотриманні його настанов. Гернгутери прийняли принцип подвійного і навіть потрійного членства.

У своїй візії єкуменізму Ніколай Цінцендорф фактично відштовхувався від еклезіології Мартіна Лютера з його вченням про невидиму Церкву як зібрання “святих”, що становлять істинну Христову Еклезію і відомі лише Господу. Таке ж уявлення про Церкву мали Ян Гус і Ян Коменський. Наслідуючи їх, Цінцендорф назвав Моравське братство Церквою Божого Духа, яка охоплює всіх християн, об'єднаних спільною любов'ю Спасителя, й не вимагає від них розірвання із своїми спільнотами, відмову від свого вчення. У цій візії Моравському братству вдалося відійти від іренізму, запропонувавши модель практичної єкуменії: співпрацю християн у несенні Благої вістки і служінні людям. Саме таку модель гернгутери прагнули втілити у своєму благовісті.

Уже в першій половині XVIII ст. місіонери Братства вирушили у далекі краї, в числі перших був “граф-пілігрим” Ніколай Цінцендорф: у 1730–1740-х роках він заснував громади у чотирьох північноєвропейських країнах і в США, де виступив з промовою перед Бенджаміном Франкліном. Визнання рівності усіх перед Богом поклало обов'язок місіонерства на кожного члена Братства – і служителя, і мирянина, незалежно від статі, освіти, соціального статусу. На кінець 1760 р. 226 місіонерів

²³ У 1727–1787 рр. виникло кілька десятків поселень біля селищ у Саксонії і Сілезії, яким прибульці спочатку давали рідні назви – Гусінець, Гросс-Табір, Чермнін, Ной-Подєбрад, Індрихув-Градець, Гурна Пілава. Та з часом питомі назви змінювались такими, що допомагали краще адаптуватися до нової батьківщини: Фрідріхс-Табір, Фрідесдорф, Гнаденберг, Гнаденфрей або Ріксдорф під Берліном.

²⁴ Будучи ріднею датському королю Християну VI, Цінцендорф у 1731 р., під час його коронації, познайомився у Копенгагені з рабом-християнином з Антильських островів, якого потім привіз у Гернгут. Браття вирішили допомогти йому й іншим невільникам. Вже через рік група місіонерів вирушила на віргінський острів св. Томи, де вони своєю працею намагались викупити рабів, навчити їх грамоті і ремеслам. У Гренландію відправились брати Матуш і Християн Стахи з моравських Матковіц, а за ними їхні сестри Розіна та Анна.

²⁵ Відкритими робили гернгутери свої громади і в інших країнах, налагоджуючи співпрацю, проводячи спільні служіння, просвітницькі акції, програми благовісті з близькими за духом спільнотами. Ще одним раннім центром такого єкуменізму стала ліберальна для дисидентів Голландія, де на зустрічах Ніколая Цінцендорфа та менонітських пасторів Йоганеса Декнателя з Амстердама і Маркуса Аріса із Східної Фризії було досягнуто спільного переконання у тому, що всі християни – брати, а різні конгрегації – частини єдиної Христової Церкви. І в Амстердамі гернгутери розпочали євангелізацію іудейського населення міста.

²⁶ 1731 р. у Берліні Даніель Яблонський видав історію Сандомирського синоду 1570 р. і надіслав її примірник Ніколаю Цінцендорфу. Той одразу ж замовив художнику Йоганну Хайдту картину із зображенням сцен, які відтворювали епізоди підписання угоди, прикрасивши цим полотном свій дім у Лондоні. Граф сприймав картину як візуальне підтвердження єкуменічного кредо Unitas Fratrum, якого він також бажав дотримуватися, а гернгутерський історик Давид Кранц – як ще один доказ зв'язку старого і нового братств.

охрестили до 3 тис. неофітів, здебільшого з нехристиянських народів. Відомі успіхи місіонерів Гернгута у Гренландії і Суринамі, навернення ними індіанців Канади й аборигенів Віргінських островів, надання медичної допомоги прокаженим у Занзібарі і навчання дітей на Цейлоні.

Важливим полем благовістя залишалась також Європа, в якій ще чимало регіонів було населено язичниками, наприклад, оленярами Лапландії на півночі Швеції чи кочівниками у Прикаспійських степах. Однак в Російській імперії іноземців-протестантів сприймали вороже, а у Валахії²⁷ чеські брати, які, за даними місіонерів Андрія Яшке і Захарія Хіршеля, продовжували у ній переховуватися, були позбавлені духовної підтримки.

Намагаючись проникнути у православний світ, Ніколай Цінцендорф покладав надію на Константинополь, з огляду на апостольську єдність між Заходом і Сходом, у IX ст. скріплену постатями свв. Кирила і Мефодія, у XV–XVI ст. підтверджену пошаною гуситів до православ'я і листуванням лютеранських богословів з Вселенським патріархом Єремією II. У 1739 р. Цінцендорф, забезпечившись різними документами²⁸, направив до нового патріарха шведа Арвіда Градіна²⁹, який мав переконати православних у підтримці Моравського братства листом від графа, в якому доводилось: оскільки моравіанці сягають своїм корінням Unitas Fratrum, а воно буцімто – солунських братів, скерованих у Моравію Константинополем, отже, громада у Гернгуті є нащадком Грецької Церкви. У 1740 р. Градін був приязно прийнятий Вселенським патріархом Неофітом IV і отримав від нього письмову відповідь з погодженістю щодо моравського коріння Чеського братства і його походження від православ'я. Але патріарх не визнав громаду у Гернгуті новою Церквою і не надав Градіну “рекомендованого листа”, з яким можна було вирушати у православні землі.

Втім, і така відповідь допомогла графу домогтися визнання Моравського братства Пруським королівським двором у 1748 р.³⁰; цього ж року Британський парламент ухвалив Закон “Про підтримку осіб, що належать до так званої Братської Єдності”, яким тій дозволялось поселення у британських колоніях. А Цінцендорф і його агенти продовжили пошуки співрозмовників на православному Сході, тепер уже в особі Коптського патріарха Марка VII, намагаючись заснувати братську місію у Каїрі. На думку вірменського орієнталіста Артура Манукяна (Manukyan), прагнення Гернгута налагодити діалог з православними демонструвало не лише місійні устремління моравіанців, а й їхні екуменічні переконання. Дійсно, моравські брати,

²⁷ Валахія – історична область на півдні сучасної Румунії.

²⁸ Цінцендорф уклав, зокрема, текст під назвою “Енхиридіон православного сповідання”, що був переробкою у моравіанському дусі тексту вчення, виданого ще у 1626 р. у Німеччині православним богословом Митрофаном Критулуком. Той студіював у протестантських навчальних закладах і мав за патрона Вселенського патріарха Кирила Лукаріса, запідозреного свого часу у криптокальвінізмі.

²⁹ Арвід Градін, навчаючись у лютеранському університеті в Уппсалі, написав історію Моравського братства (вийшла друком у Лондоні в 1743 р.) У ній, використовуючи твір Яна Ласицького “Історія походження і діянь Чеського братства” (виданий у 1649 р. Яном Коменським з його передмовою), прагнув довести цілковите наслідування громадою Гернгута еклезіальних і духовних принципів Unitas Fratrum. Праця Градіна мала стати теоретичним підґрунтям у прагненні Моравського братства заявити про себе як про невід’ємну частину Тіла Христового, Яким об’єднані всі спільноти, що славлять Його Ім’я. Тож головні параграфи своєї латиномовної праці швед переклав німецькою і грецькою мовами для її популяризації на заході і сході Європи.

³⁰ Але спочатку, у 1747 р., Гернгут відвідав пруський король Фрідріх II Великий, який ще у 1736 р. вигнав Ніколая Цінцендорфа з Саксонії за сепаратизм і просування ересі супроти Лютеранської Церкви. Та після побаченого у Гернгуті король змінив гнів на милість.

як і отці Unitas Fratrum, щиро вірили, що є наслідниками західного і східного християнства – Церкви Христової до її розділення і що своїм місіонерським і просвітницьким покликанням продовжують справу, розпочату свв. Кирилом і Мефодієм. Ця віра була для гернгутерів дороговказом, який керував ними, попри всілякі перешкоди, небезпеки життю, нерозуміння з боку інших християн, супротив властей.

З таким переконанням посланці Гернгута розпочали свою місію в Російській імперії. Ними керувало насамперед бажання повернути до Христа лапландців (саамів), що населяли Кольський півострів, і самоїдів у районі Архангельська, а ще простакувате уявлення про особливу прив'язаність до братів-слов'ян російської влади, готової прийняти наслідників Яна Гуса. Гернгутери вірили і в те, що їхні балтійські брати-лютерани чекають на духовне пробудження і Боже Слово, перекладене рідною мовою.

Історія Моравського братства в Україні пов'язана з появою гернгутерів у Російській імперії. У 1730-х роках вони прийшли на балтійські землі, з часом – у Москву і Санкт-Петербург, звідти – у волзькі поселення іноземних колоністів, де у другій половині XVIII ст. збудували колонію Сарепта, а та скеровувала своїх агентів на Слобожанщину і південь України. У XIX ст. вони розпочали діяльність на Волині, значною мірою завдяки еміграції одновірців з Польщі і Богемії.

Отже, в Естляндію (сучасна Естонія) і Ліфляндію³¹, які у 1710–1721 рр. унаслідок кількох війн відійшли Російській імперії, перші місіонери Гернгута прибули ще за імператриці Єлизавети Петрівни. У 1729 р. до Риги приїхав Християн Давид, у 1736 р. до Риги і Ревеля (нині Таллінн) – Ніколай Цінцендорф. Завдяки натхненним проповідям та енергійній діяльності, прибульці швидко здобули популярність: за сприяння графа було відкрито семінарію, у 1739 р. видано Біблію естонською мовою, у 1741 р. засновано Ревельське братство гернгутерів. Його проповідники звертались до слухачів їхньою рідною мовою, захоплюючи закликами до каяття і народження “згори”, а також до нової Реформації. Така завзятість іноземців наптовхнула на спротив лютеранського духовенства і невдоволення влади. За наказом імператриці, Цінцендорф був депортований, а Братство заборонене. Його служителі продовжили співпрацю з лояльними до них лютеранськими пасторами. Відвідуючи лютеранські храми і ніби розчиняючись серед їхніх прихожан, моравіанці негласно надалі виконували розпорядження з Гернгута.

Засмучені першою невдачею, вони не відмовились від несення Благої вістки. Знаючи про інші нехристиянські народи на півдні Росії, гернгутери вирушили у 1742 р. до Москви і Санкт-Петербурга в надії отримати дозвіл на спасіння язичників Нижнього Поволжя, Приазов'я, Кавказу і Сибіру, але були заарештовані за підозрою у шпигунстві на користь Пруссії³²; брати Арвід Градін (який мав передати два листи від Цінцендорфа Священному синоду Російської Церкви), Конрад Ланге, Захарія Хіршель, Міхаель Кунда стали в'язнями Петропавлівської фортеці. Сприятливішою склалась ситуація у Балтії: попри наказ генерал-губернатора Ліфляндської губернії Петра Лассі щодо вигнання пасторів Братства, чимало хто з них надалі проводив служіння, здобувши прихильність багатьох дворян; членами Моравського братства стали представники впливових остзейських родин. Після воцаріння в Росії Катерини II, яка дозволила приїзд іноземцям, надавши їм чимало привілеїв і прав своїми двома –

³¹ Ліфляндія, або Лівонія – історична область на території сучасних Естонії, Латвії та Литви.

³² А перед тим в Архангельську зазнав арешту майбутній єпископ Братства чех Андреас Грассман, син фермера з Женклави, який направлявся до ненців на Таймир.

у 1762 і 1763 рр. – маніфестами (в яких однак було заборонено проповідь серед православного населення), Моравське братство почало набирати у Балтії справжнього розмаху; лише в Естонії у 1850 р. воно налічувало до 70 тис. членів³³, спричинивши тут духовне піднесення, назване деякими дослідниками “народною Реформацією”.

За правління Катерини II гернгутери дійшли до центральних і південних губерній Росії. Це стало юридично можливим завдяки Іменному указу “Про дозвіл виходити і селитися в Росії товариству Братства Євангелічного Августинського сповідання”, виданому у 1764 р. імператрицею, яка благоволила гернгутерам³⁴. Ще більшу симпатію до них мав її онук Олександр I, одружений на баденській принцесі. У 1814 р. у маєтку герцога Карла Фрідріха в Баден-Бадені російський імператор зустрівся з Йоганном Юнгом-Штіллінгом, частим відвідувачем Гернгута (Zwischen), німецьким письменником і філософом, популярним серед містично налаштованого дворянства Росії³⁵. Й у 1817 р. Олександр I видав “Лист про милування гернгутерів” на всіх землях імперії.

Та ще у 1765 р. їхні перші родини, очолені Даніелем Фіком, заклали поселення у гирлі річки Сарпа неподалік Царицина (нині Волгоград), співзвучну з назвою Сарепта Сидонська, куди мав піти пророк Ілля за Божим наказом (3 Цар. 17:8–10). У плануванні колонії, її будівлях, в общинних правилах і господарюванні Сарепта стала ще однією моделлю Гернгута. Сюди прибували брати із Саксонії, Сілезії, Гессена, Голландії, Швейцарії (звідки походив перший пастор колонії Янет із Граубюндена), з Богемії і Польщі, й щороку більшало “пробуджених” лютеран і реформатів, а також католиків, іудеїв, православних. Їх приваблювали нова життєва перспектива у заможному місті, що стрімко розвивалось, а також дисципліна і моральний дух, налаштованість на благочестя і духовне вдосконалення. Економічні і фінансові здобутки Сарепти за майже 130 років існування³⁶ зробили її модерним полісом, місцем паломництва державних діячів, промисловців, митців і поетів.

Облаштовуючись на новому місці, гернгутери декларували навернення

³³ Попри значний супротив Церкви і влади, професор університету в Дерпті (нині Тарту) Теодозіус Гарнак, батько знаного представника ліберального богослов'я Адольфа фон Гарнака, у 1860 р. видав трактат із спростуванням ересів гернгутерів, яким намагався відвернути від них побожних лютеран. Але це “відвернення” розпочалося уже тоді, коли молитовні зали моравських братів в Естонії і Латвії були віддані на початку XX ст. Лютеранській Церкві. Часткове пожвавлення тут гернгутерського руху після поразки Російської імперії у Першій світовій війні зупинила надалі сталінська окупація. В сучасній Естонії десять громад Моравського братства об'єднані в Естонську Євангельсько-Братську Церкву, в Латвії його репрезентує “Місія братів” з домом зібрань у Цимзі (Раунаський регіон) і Братською школою Християна Давида.

³⁴ В Указі члени Братства були відзначені “працьовитістю, добропорядною поведінкою і відповідальним домобудівництвом”. Окрім фінансових пільг, їм обіцяли громадянські права, звільнення від військового обов'язку і державної служби. У виконання Указу через два роки Катерина II подарувала Братству будинок із земельною ділянкою у Санкт-Петербурзі вартістю у 6 тис. рублів із статусом церковного приміщення і правом проведення служінь для протестантів міста, до яких гернгутери йшли як проповідники покаяння і духовного відродження. Невдовзі до комплексу Сарептського дому були приєднані інші приміщення, зокрема Торговий дім “Сарептська лавка”. Імператори Павел I, Олександр I і Ніколай I підтвердили ці володіння.

³⁵ У своєму творі, перекладеному в Росії, “Переможна повість, або торжество віри християнської” (1815) Штіллінг назвав гернгутерів “ядром Моравії”, “духовним громадянством”, яке для Царства Божого зробило більше, ніж будь-хто раніше. А в листі до російського філософа і масона Івана Лопухіна Штіллінг поділився провіщенням, що у переддень Другого пришествя саме гернгутери віднайдуть обітовану землю.

³⁶ У 1892 р. колонію Сарепта було виведено з-під порядкування Моравського братства, а через два роки передано, як і приміщення в столиці, Лютеранській Церкві. Відтоді почався виїзд гернгутерів з Російської імперії; у 1894 р. в їхній Петербурзькій громаді залишилось не більше 40 вірян. Після 1917 р. вони робили спроби відновити служіння в колишньому домі, але це тривало недовго.

нехристиянських народів, що населяли степові і гірські райони на півдні Росії. А ще їхні місіонери мали намір продовжити свій шлях на Схід, зокрема у Персію і Монголію. Та, всупереч зусиллям, помітного успіху у прийнятті Христа ногайцями, калмиками, киргизами чи татарами брати не досягли: автохтони ревно трималися свого, а Православна Церква сприймала придбання нових душ для Христа іновірцями як прояв прозелітизму. І все ж користь від цієї місії була: знайомлячись з віруваннями і традиціями малих народів, сарептці збирали природознавчий, етнографічний, мовознавчий матеріал, згодом опублікований і використаний європейськими ученими у співпраці з Гернгутом³⁷. У своєму просвітницькому запалі братчики заходилися нести грамоту неписьменному населенню, а у Сарепті відкрили публічну бібліотеку і середні школи з навчальною програмою Гернгута, яка передбачала підготовку не лише для духовної, а й для світської кар'єри³⁸.

Братство наполегливо працювало над ширенням Божого Слова. Використовуючи зв'язки з впливовими особами, наближеними до Олександра І, й свої контакти з Британським біблійним і іноземним товариством, гернгутери активно просували ідею створення в Росії біблійного товариства. Для її реалізації англійці надали царському уряду кредит у 7 тис. крб., а Сарептський дім взяв на себе функцію банківського агента. За сприяння Обер-прокурора Священного синоду графа Олександра Голіцина, у 1813 р. Російське біблійне товариство розпочало свою діяльність. Його "Правила" наголошували на відкритості Товариства для різних сповідань. Від лютеран до нього увійшов пастор Сарептського братства (?) Шейерл, скарбником було обрано ще одного гернгутера – Якова Шмідта, ад'юнкт-академіка Петербурзької академії наук і чи не першого сходознавця імперії (був укладачем монгольської граматики і кількох словників). На початках у роботі Товариства брав участь католицький священник з Баварії Ігнацій Ліндл³⁹.

За десять років Товариство видало 118 тис. примірників повної Біблії і 140 тис.

³⁷ З сарептського кола вийшли дослідник Криму, Поволжя і Каспію, натураліст і географ Карл Габліц; археолог, лінгвіст, етнограф Гейнріх Цвік; фізик, хімік, медик Йозеф Гамель; майбутній голова Російського ентомологічного товариства Карл Бер; майбутній перший президент Німецького математичного товариства Георг Кантор. Уславив Моравське братство Йоганн Йерінг – етнограф, картограф, біолог, лінгвіст, монголо- і тибетознавець, дослідник релігії і традицій калмиків, організатор наукових експедицій у Поволжі, Сибіру, Бурятії, член російської і німецької академій наук.

³⁸ Микола Костомаров після відвідин Сарепти згадував, що в її чоловічому і жіночому училищах значну увагу приділяли російській мові, ґрунтовне знання якої було необхідне для отримання атестату.

³⁹ Запрошений в Росію як проповідник Мальтійської церкви при Пажеському корпусі Ліндл палкими проповідями, що "спокушали ересью", наразився на царевий гнів і був переведений до Одеси. На новому місці він не порозумівся з одновірцями, до того ж, порушив цілібат. Натомість, приєднався до групи хліастів, що йшли з Трансільванії і Валахії (частина з Польщі і Галичини, Молдови і Буковини) з проповіддю наближення Другого пришествя і з'яви Христа десь у Криму, а радше на Кавказі, поблизу гори Арарат, де, згідно з Біблією (Бут. 8:4), пристав Ноїв Ковчег, врятувавши світ від потопу; а отже, саме там відбудеться повернення Христа. По дорозі хліасти зупинились у Бессарабії, де в надії на релігійну свободу і покращення свого добробуту у 1818 р. заснували колонії Тепліц і Карлсталь. Ліндл, харизматичний оратор, намовив частину прибульців, майже 2 тис. осіб, об'єднатись на принципах братерського життя на зразок Гернгута з дисципліною і спільним побутом. Разом зі своїми прихильниками він заснував у 1822 р. колонію Сарата, від якої невдовзі відділились колонії Гнаденталь з баварцями і швабами з Вюртембергу та Шабо з базельськими пієтистами. Емоційні зібрання хліастів піднесли хвилю євангельського пробудження серед колоністів, які на своїх хатніх служіннях студіювали Біблію. У 1823 р. наказом Олександра І Ігнація Ліндла вислано з Росії. Його громада підтвердила відданість протестантизму і була передана під опіку лютеранського пастора. Деякі дослідники вважають, що у цьому міграційному потоці перебували також гернгутери (див., напр., Föll; Ионкис).

Нового Завіту понад 40 мовами: німецькою, фінською, калмицькою⁴⁰, вірменською (вперше виготовленим для цього шрифтом), польською, французькою та ін. Право на видання Біблії слов'янськими мовами й особливо переклад її російською мав лише Священний синод. Товариству було дозволено викупляти у нього і власним коштом перевидавати Слово, яке воно поширювало безкоштовно. І все ж, застосувавши можливі зв'язки, його керівництво змогло у 1816 р. в обхід Церкви видати церковнослов'янську Біблію і розпочати роботу над російським перекладом: у 1818 р. вийшли Четвероевангеліє, у 1822 р. – Псалтир. А паралельно з цим друкувалась популярна література духовного змісту, яка поширювалась місіонерами і мала неабиякий попит у вірян. Таке вільнодумство і дух екуменізму, що утвердились у роботі Товариства, викликали невдоволення Церкви і дали привід члену Священного синоду архієпископу Серафиму (Глаголевському) у 1824 р. звернутись до Олександра I з доповідною запискою “Про зв'язки товариства з містичними лжевченнями і необхідність його закриття”. У 1826 р. імператор Ніколай I призупинив діяльність Товариства. У 1832 р. її намагався відновити під назвою Євангельське біблійне товариство новий міністр народної освіти і водночас член Моравського братства Карл Лівен. Щоправда, відтоді нові видання Слова могли поширюватися тільки серед протестантів. А це суттєво обмежувало євангелізацію нехристиян. Ба більше: гернгутерам доводилось бути ще обережнішими у контактах з православними. Після повстання декабристів політична і духовна реакція в Росії посилила контроль влади над іноземцями та іновірцями, особливо тими, які сповідували свободу сумління і відмову від рабства.

На той час агенти Сарептського братства вже здійснювали свою діяльність на Слобожанщині. Фактичний матеріал про це вміщений у маловідомих джерелах, які виявились особливо цікавими.

Перше джерело – історія Сарепти, написана і видана пастором Олександром Глічем з нагоди століття колонії (Glitsch). Автор почав з розповіді про пошуки “живої церкви” піонерами Чеського братства ще у XV ст. і їхні мандри у православні землі, про приїзд до Москви у 1570 р. (в посольстві польського короля Сигізмунда Августа) чеського брата Йоана Рокити, який “відкривав Божу правду” Івану IV Грозному. Назвавши ці факти сповненням Божої волі, Гліч підводив до думки про усвідомлення гернгутерами доручення, яке передали їм отці Unitas Fratrum. Далі він згадав подорож у 1709 р. лютеранина Бальтазара Франка через Казань і Астрахань до Тереку, в районі якого, нібито, жили нащадки чеських братів, які ще за Матяша Угорського⁴¹, тікаючи від переслідувань, пішли у Трансильванію і Молдову та дійшли до Кавказу, де мають поселення. Автор зауважив, що це переказ, але його беруть до уваги у Гернгуті, який направив своїх посланців на південь Росії також для пошуку богемських нащадків. Ці факти і легенду Гліч пов'язав з приїздом у Російську імперію Давида Нічмана і Ніколая Цінцендорфа, а також з описами експедицій сарептців на Кавказі (в яких, до речі, і сам брав участь у 1849 р.)⁴².

⁴⁰ Роботу над цим перекладом розпочали сарептці Йозеф Мач, Конрад Нейтц, Якоб Шмідт і Корнеліус Рамн. Шмідту належать також переклади німецькою мовою буддійських пам'яток, зокрема “Історії східних монголів” літописця XVII ст. Саган-Сецена, і видання бурятського народного епосу “Гесер” з перекладом і коментарями.

⁴¹ Ідеться про Матвія Корвіна (1433–1490) – короля Угорщини, Хорватії і Богемії, у 1469–1490 рр. титулярного короля Галичини і Володимирії.

⁴² Браття шукали моравських предків у гірських районах, але марно. Лише у дагестанському Кубачі, населеному мусульманами, вони виявили залишки християнської церкви і почули розповіді про давнє існування тут християн.

Варто відзначити найцікавіші моменти у цьому виданні. Перший стосується спогадів про зустріч місіонерів Гернгута у 1747 р. в Санкт-Петербурзі з “єпископом Пскова і Нарви Теодовським”, а насправді з українцем Симоном Тодорським⁴³. Його вельми шанували пієтисти у Галле, і гернгутери, заскочені ворожістю до них Єлизавети Петрівни, звернулися до нього по допомогу. Тодорський був улюбленим проповідником імператриці і катехитом Карла Пітера з Гольштейн-Готторп-Романових і Софії Ангальт-Цербської (майбутніх імператорів Петра III і Катерини II). Під час бесід з церковним сановником прибульці зраділи, почувши, що він “не вбачає особливої різниці між православним ученням і писаннями Лютера”. Однак після зустрічей з Тодорським місіонери так і не дочекались царської милості.

Другу історію Гліча почерпнуто з його розповідей про колонію Сарепта. Він повідомив, що до неї приїжджають різні особи з України, а волзькі гернгутери мають тут прихильників і братів. І навів приклад з Йоганном Руффом із Вюртемберга, який на прохання “генерала” Густава фон Буксгевдена⁴⁴ приїхав у Харків як вихователю “пансіону шляхетних хлопчиків”, аби “працювати для душ, що потребують спасіння у місті та околицях”. Вихованці, “більшість з яких належала грецькій церкві”, пригорнулися до Руффа, а отже, “проросли зерна, які він посіяв у молоді серця”. Його полюбили й інші особи “з Києва, Херсона і Кременчука”, а у 1796 р. запросив до себе у Полтаву пан Мендес⁴⁵. Та через хворобу вже немолодий Руфф переїхав домашнім учителем до поміщика Петра Капніста “у Турбаї⁴⁶ в Україні”, де став “товаришем старого пана, надзвичайно йому близьким як дорогий друг”⁴⁷. У 1801 р., після смерті Руффа, господар дому попросив дирекцію Сарепти надіслати нових учителів; приїхали брат і сестра Нідерштеттер. За словами Гліча, гернгутерам такі знайомства в Україні були дуже важливі для просування їхньої місії.

План цієї місії О. Гліч розкрив у третьому розділі книги: він полягав у намірі заснування в Україні ще одного, крім Сарепти, осідку Моравського братства. Ця ідея виникла після звернення у Гернгут і Сарепту у 1770 р. старійшин “невеличкої лютеранської групи”. Ті запевняли, що є вихідцями з Каринтії і Тіролю і ще одним

⁴³ Симон Тодорський (1700–1754) – український богослов і церковний діяч, уродженець Золотоноші, випускник Києво-Могилянської академії, який після відвідин Ревеля виїхав у Галле, де студіював латинську і гебрійську мови. Під час свого шестилітнього навчання він переклав староукраїнською книжною мовою кілька творів Августа Франке і реформатського містика Йоганна Арндта, з яких найвідоміший “Шість книг про істинне християнство” (переклади вийшли друком у Галле, 1735). Останній твір мав широку популярність в Європі у XVII–XVIII ст., особливо у пієтистів, а завдяки перекладу Тодорського – й у православних читачів, спричинивши його заборону у 1743 р. Священним синодом. Примірник цього перекладу зберігається у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника.

⁴⁴ Густав фон Буксгевден був військовим інженером, який у 1775 р. зайняв посаду голови Губернської межевої канцелярії у Харкові, а у 1782–1797 рр. очолював Додаткові класи (відкриті у 1767 р. при Харківському колегіумі з метою підготовки дворянської молоді до державної служби, у 1789 р. отримали статус Харківського губернського училища).

⁴⁵ У 1778–1810 рр. німець (?) Мендес був власником жіночого пансіону в Полтаві.

⁴⁶ Село Турбаї, де у 1789–1793 рр. відбулось козацьке повстання, належало поету і громадському діячу Василю Капністу.

⁴⁷ Наведений Глічем приклад підтверджується спогадами дочки коменданта Одеського порту, фрейліни імператорського двору Олександри Смірної-Россет, яка приятелювала з багатьма поетами і письменниками. Їй також запам’ятався “ушанований гернгутер”, домашній вихователю, запрошений у 1800 р. родиною Капністів, який “мав сильний вплив на переконання” свого підопічного “Миколу Іван[овича]”. А підопічним, як вдалося дослідити автору цієї статті, був родич фрейліни – херсонський дворянин, майбутній декабрист Микола Лорер, який у своїх мемуарах постає палким прихильником ідеї загальної рівності та відміни кріпацтва.

уламком Чеського братства, сповідують пацифізм і загальне братерство, емігрували у Трансільванію і Валахію, а тепер знайшли притулок у Вишеньках на Чернігівщині у володіннях графа Петра Румянцева. Листування зі старійшинами засвідчило: ці брати були гуттеритами⁴⁸, дійсно близькими за вірою і духом, і лише деякими правилами общинного життя і відмовою від хрещення немовлят не відповідали стандартам Моравського братства.

Листи із Вишеньок, а ще більше контакти з менонітами в Україні надихнули сарептців на заснування тут свого нового поселення. За свідченням Гліча, дирекція Гернгута розглядала різні варіанти місця його розташування: околиці Києва, Херсона, Кременчука, поблизу вже створених колоній на Дніпрі чи у Криму, які мали своїх проповідників та не знали “духовного підбадьорення”. На ці плани відгукнувся Густав фон Буксгевден, який знайшов під Харковом відповідну земельну ділянку. Прибувши на місце, представники Сарепти наразились на юридичні і фінансові перешкоди, як і при спробах придбати ділянки під Києвом, Житомиром, Єлизаветградом, Новомиргородом, Бахмутом, Одесою, Феодосією. Не допомогла і протекція вельможних осіб, в яких брати працювали домашніми учителями і гувернерами або “дядьками” (вихователями) у школах і пансіонах. І все ж подорожі Україною, які тривали у 1770–1780-х роках, не були марними. У гернгутерів склалися з багатьма людьми дружні стосунки, а це, на думку автора, сприяло “пробудженню серед мешканців Харкова і Полтави”.

Праця Гліча багато що пояснює в іншому джерелі – у “Спогадах неодруженого брата Людвіга фон Буксгевдена, який повернувся додому в Сарепту у серпні 1829 р.”, виданих “Євангельською братською спільнотою” у Гнадау (Німеччина). Спогади (Nachrichten) написані у формі оповідань про духовні мандри шукача істини: автор, молодий військовий, змалював своє гріхове життя⁴⁹ і шлях до покаяння. Автор виклав у тексті чимало фактів і згадав “благочестивих осіб”, які допомогли йому у самопізнанні і єднанні з Богом. Людвіг почав з розповіді про своїх батьків – Отто фон Буксгевдена і Гертруду, у дівочтві фон Брюммер, які походили з двох чи не найбагатших остзейських родин. Відомо про багатьох Буксгевденів, які офіційно сповідували лютеранство, займали високі посади у царській Росії і мали неабиякий вплив на її політичне і культурне життя. Але, згідно з розповіддю Людвіга, його батьки і родичі насправді були гернгутерами, наверненими (“сильно зворушеними благодаттю Ісуса”) під час духовного пробудження у Балтії.

Особливо цікаві спогади автора про відвідини “брата Густава”⁵⁰ у Харкові. За першого приїзду сюди у 1775 р. Людвіг почув від нього чимало доброго про місцевих “моравських людей” і отримав у подарунок книгу про Христа-Спасителя, написану Гюртом⁵¹, тестем Густава. За сприяння останнього, Людвіг, маючи офіцерське

⁴⁸ Гуттерити, або гуттерські брати (від засновника Якоба Гуттера з Тіролю) – помірковане відгалуження анабаптизму, члени якого у першій третині XVI ст. відмовились від служіння “неправедній” владі, прийняли вчення про непротивлення насильству і принципи колективного співжиття за апостольським взірцем. Через переслідування більшість гуттеритів емігрувала до Моравії, де була підтримана чеськими братами.

⁴⁹ А з особливим жалем – навчання у Сухопутному кадетському корпусі та участь в експедиціях російського війська на Кубані і Кавказі, у Криму, Молдові і Польщі.

⁵⁰ Автор спогадів, найімовірніше, був родичем Густава фон Буксгевдена.

⁵¹ Густав фон Буксгевден мав за дружину Марію Гюрт. Її батько, Йоганн (Іван) Гюрт – лікар у загоні Ескадрону слобідських гусарських полків, розташованому у Харкові. Лікар Гюрт здобув неабияку повагу у городян. Тому губернатор Слобідсько-Української губернії Євдоким Щербинін звертався до Медичної колегії щодо відмови у переведенні Гюрта на інше місце служби.

звання, був залучений у Харкові до роботи Комісії в татарських справах, очолюваної тоді ще губернатором Євдокимом Щербиніним. Але ця робота не припала Людвігу до душі, і він виїхав до Москви до свого дядька Франца Гьольтергофа⁵², в родині якого, спілкуючись з моравськими братами, “пізнав душевний спокій”. Вдруге Людвіг приїхав до Густава у Харків у 1784 р. – порадитися з ним з приводу наміру залишити військову службу. Це рішення підкріпляли листи. Їх Людвігу надсилав “улюблений брат Віганд”, якого Густав добре знав. Але лише після відвідання у 1793 р. Сарепти (“довгоочікуваної оази спокою”) автор спогадів дійшов висновку про нестерпність подальшого перебування у війську. Тому, повертаючись у свій полк у Полтаві, він утретє заїхав до Густава з повідомленням про рішення подати у відставку, а востаннє – вже перед смертю Густава у 1797 р. І той, виконуючи Господню волю, доручив Людвігу “віддати всі свої сили закладу молодих аристократів, який мій брат створив у Харкові”. Тож Людвіг на певний час залишився у місті, щоб виконати доручення наглядача за молодими особами. Далі він згадав своє перебування у Полтаві і зустрічі з тамтешніми братами, а особливо – з пастором Вебером⁵³, розмови з яким остаточно переконали Людвіга залишити військо і звернутись у Сарепту з проханням прийняти його в братську “конгрегацію”⁵⁴. “Отримавши цю добру звістку, пастор Вебер урочисто благословив мене в глибокій молитві на колінах, відчувши близьку присутність Бога, нашого Спасителя” (Nachrichten, s. 251–293).

Знайомий Людвіга – Густав фон Буксгевден дійсно був непересічною особистістю. Дмитро Багалій і Дмитро Міллер у своєму дослідженні з історії Харкова перелічили здобутки губернського училища під керівництвом Буксгевдена: збільшення кількості учнів від 80–100 до 275 осіб (145 з дворянських сімей), підготовку 65 випускників до державної служби (переважно у мезову канцелярію, креслярню та навігаційну школу в Херсоні), відновлення архітектурного, художнього і музичного класів, початок занять з фортифікації і “лікарської справи”, поповнення бібліотеки. З ініціативи Буксгевдена запроваджено як обов’язкові уроки фізики і механіки⁵⁵. Місцевих викладачів з деяких дисциплін бракувало, тому до училища запрошували іноземців. Таких, і особливо випускників Галле, було тоді чимало серед педагогів і вихователів цього та інших навчальних закладів міста, а пізніше і Харківського університету. Тож не дивно, що Буксгевден звертався до послуг гернгутерів, які славились своєю освітою. Мабуть, і сам він належав до Моравського братства, хоча офіційно, з огляду на свої посади, перебував у Лютеранській Церкві.

Інший знайомий Людвіга – Йоганн Віганд – оповідає про себе в автобіографії⁵⁶,

⁵² Франц Гьольтергоф навчався у Галле, вчителював у Ревелі, служив лютеранським пастором на о. Езель (нині о. Сааремаа). У 1747 р., після переходу у Моравське братство, був звинувачений разом з іншими місіонерами у шпигунстві і на 12 років ув’язнений у Петропавлівській фортеці, пізніше висланий у Казань. Після протекції одновірця – імператорського камердинера – був звільнений, попри свою відмову розірвати з Братством. Автор спогадів зустрічався з Гьольтергофом уже тоді, коли той за сприяння свого колишнього учня Григорія Державіна і тодішнього куратора Московського університету Василя Ададунова поселився у Москві, де викладав в університеті, видав кілька словників і керував Сарептським торговим представництвом.

⁵³ Ним був, мабуть, дивізійний проповідник лютеранин Християн Вебер, який з 1768 р. служив у Полтаві і до своєї смерті у 1809 р. душпастирював також в інших військових гарнізонах Східної України.

⁵⁴ О. Гліч у своїй книзі назвав Людвіга фон Буксгевдена хоробрим воїном і благородною людиною, яка принесла чимало користі Братству “знанням законодавства і місцевої мови”.

⁵⁵ Густав фон Буксгевден залишив по собі пам’ять ще й розбудовою міського парку і садибою, які донині зберігаються у Харкові, його тесть – розведенням троянд.

⁵⁶ Її текст опублікований (див. Тимошук) і повідомляє, що Віганд народився у пасторській родині в

яка особливо цікава розповідями про його перебування в Україні. У ній Віганд визнавав, що насмілювався приїхати “в Україну... місцевість, населену дикими козаками”, покликаний Всеблагим Провидінням, і ця рішучість була винагороджена. У маєтку Петра Щербиніна у Бабах під Харковом у 1760-х роках Віганд, який, за його ж визнанням, ще не знав Бога як свого Спасителя, познайомився зі “старшим учителем німецьких класів при духовній семінарії”⁵⁷ Йоганном Паулі. Той виявився членом общини гернгутерів, який зачарував дім господаря привітним спілкуванням і познайомив Віганда з місцевою громадою “сповнених духовної досконалості” людей, а ті рекомендували домашньому вчителю відвідати Сарепту. Після повернення з колонії Віганд захопив своїми розповідями про неї знайомих, тож “чимало мешканців Харкова пізніше вирушили до Сарепти”. Перебуваючи у Бабах, управний в архітектурі Віганд, за прикладом побаченого у гернгутерів, намовив Петра Щербиніна модернізувати маєток. Він допоміг володареві у переплануванні службових споруд і садиби та в розбудові зразкового парку з оранжереєю, де мали рости ананаси. Був відновлений колишній будинок священника Якова Правицького, розташований на землях маєтку, в якому у 1770 р., під час гостин у Щербиніних, мешкав Григорій Сковорода. Філософ міг познайомитись тоді і з харизматичним Вігандом, до якого з великою шаною ставились у родині поміщика. Харківський письменник Іван Вернет у спогадах про Сковороду запевняв, що той у своєму спілкуванні найбільше полюбив “Малоросіянь и Нѣмцовъ” (Українській вѣстникъ). А Іван Франко назвав Сковороду моралістом, в якому можна віднайти паралелі з іншими “релігійними містиками вроді гернгутерів, яких було тоді немало на Вкраїні” (Франко).

До речі, саме Йоганн Віганд разом із Фрідріхом Грегором, уповноваженим від Сарепти, вів листування з гуттеритами (в архівах Гернгута збережено їхні оперті на Слово відповіді). І саме Віганд керував подорожами братів Україною у пошуках землі для майбутньої колонії, під час яких вони налагодили відносини з менонітами. Ці контакти допомогли Братству, попри невдачу з власним поселенням, проводити свою просвітницьку і навіть місійну роботу серед німецьких колоністів.

Співпраця гернгутерів і менонітів простежується на прикладі Молочанського округу Бердянського повіту Таврійської губернії. Йдеться про допомогу менонітам з боку впливових членів Моравського братства у Санкт-Петербурзі у справах відмови від військової служби і в господарюванні колоній⁵⁸, у дозволі на заснування шкіл⁵⁹ і

Померанії, отримав освіту в Галле, у 1764 р. був взятий гувернером у родину генерал-майора царського війська у Польщі Миколи Хомутова, пізніше – домашнім учителем Андрія – сина заможного харківського поміщика, колезького радника Петра Щербиніна. У 1775 р., супроводжуючи дітей Щербиніна і Хомутова в поїздки закордон, Віганд офіційно вступив до громади гернгутерів, а повернувшись, став агентом Братства. У 1782 р., приїхавши у Москву, він отримав посаду екстраординарного професора з історії давнини, середньовіччя і новітніх часів в університеті. У 1800 р. оселився з родиною у Сарепті, де виконував обов'язки співголови громади.

⁵⁷ Можливо, тут йдеться про Івана Паулі, призначеного у 1764 р. інспектором Додаткових класів.

⁵⁸ Сучасні менонітські історики (Transformation) опублікували листи релігійного і громадського діяча у 1820–1840-х роках, землевласника, засновника Старобердянського лісництва і поселень на півдні України Йоганна Корніса на адресу дирекції Сарепти, яка допомагала менонітам у придбанні свійської худоби, реманенту, деяких промислових виробів. У 1837 р. Корніс відвідав Сарепту, яку визнав найкращим взірцем для розбудови менонітських колоній в Україні. Зберігся також лист онука графа Цінцендорфа Генріха Дони, який 2 січня 1827 р. повідомляв свого “брата у Господі” Корніса про готовність допомогти з купівлею породистих коней і овець і закликав якнайшвидше приїхати з цим до нього у Гермсдорф (Тюрінгія). Наприкінці XIX ст. меноніти, що переїдуть з України до Північної Америки, таку ж допомогу будуть надавати моравським братам – емігрантам з Волині.

⁵⁹ Опікун Молочанської громади Йоганн Классен з колонії Лібенау у 1854 р. їздив до Санкт-

налагодженні освітнього процесу. Пітер Браун, у 1909–1924 рр. учитель, згодом директор Педагогічної гімназії у Гальбштадті, у своїй статті про освіту в менонітських колоніях зазначав, що саме моравські брати розробили для них шкільну програму, відгукнувшись на прохання Тобіаса Вота, першого учителя (1822–1829) Орловської колонії. Гернгутери постачали і свої педагогічні кадри: у 1874 р. в Гальбштадт приїхала від них Софі Шленкер з Кьонігсфельдена (Саксонія), яка очолила першу дівочу школу в Молочанському окрузі. За визнанням тоді ще вчителя Педагогічної гімназії, а з часом – відомого діяча євангельського руху в Україні у 1866–1904 рр., пастора у Гальбштадті, Одесі, Севастополі Пітера Фрізена, “всі його педагогічні ідеї були запозичені у гернгутерів” (Braun). А Браун, призначений на директорську посаду, 1912 р. виїхав у Ніски (де студювали майбутні вчителі) для опанування його шкільною системою.

Пітер Фрізен у своїй історії менонітського руху в Україні підтвердив роль Моравського братства також в євангельському пробудженні молочанських колоній. Він навів приклад голландських менонітів із Данціга⁶⁰, які під проводом Гернгута стимулювали духовне піднесення протестантів і їх налаштованість на благовістя. На думку П. Фрізена, братські меноніти в Україні “по духу і крові” є наслідниками також моравсько-богемських громад, що “безумовно доводить нашу родинність” з “Оновленим (Zinzendorf Herrnhuter) Братством”. Автор не виключив того, що серед поміркованих анабаптистів у Пруссії і Сілезії ще у XVI–XVII ст. були моравські брати; при цьому наводив як приклад поширені у менонітів слов'янські прізвища: Савацькі, Козловські, Рогальські, Делеські або Рацлаф (Родославські?) чи Спенс (Успенські?) В Україні ж прибульці з Данціга брали участь у розбудові колонії Гнаденфельд; звертаючись до її “хроніки”, Фрізен назвав гернгутерів мандрівними проповідниками, що мали “ясне розуміння Святого Письма, любов до місії та освіти” (Friesen, p. 47, 101).

Сучасні менонітські історики доповнили працю П. Фрізена конкретними фактами. Так, Джон Фрізен уточнив прибуття на Херсонщину згадуваних голландців “під захистом Моравської Церкви” у 1830-х роках. Осівши у Гнаденфельді, вони запровадили щорічні місійні фестивалі з концертами та хоровим співом і відкрили школу, що “стала сильним провідником пієтизму через своїх учителів”. Прибульці запрошували у свої групу і школу вірних різних церков, демонструючи приклад єкуменізму, за що були вигнані з колонії консервативним керівництвом Менонітської Церкви. Однак “порушники спокою” вже встигли розбурхати духовне життя у цій колонії і деяких інших менонітських поселеннях в Україні. За даними Адольфа Енца, мешканців Гнаденфельда «пробудило» сорок родин, направлених сюди моравськими братами з Бранденбурга, а крім учительки-“моравки” Софі Шленкер, жіночі школи у Молочанському окрузі очолювали й інші “неменонітки” (Essays).

Маючи прихильників серед колоністів, гернгутери в Україні привертати увагу до своїх проповідей учителів, дрібних чиновників, ремісників і торговців, а після

Петербурга і Ревеля за дозволом на відкриття школи, попередньо заручившись протекцією гернгутерів у Харкові, серед яких мав близьких друзів – “пастора Ландезена і купця Хеймана” (Friesen, p. 106). Гейнріх Леопольд Ландезен, уродженець Ревеля, у 1835–1857 рр. був пастором Лютеранської Церкви у Харкові, який піклувався про побудову тут школи та облаштування при ній саду.

⁶⁰ Прибульці представляли старофламандських анабаптистів, які у XVIII ст., на запрошення графа Цінцендорфа, знайшли притулок у Гернгуті. “В результаті цього братнього обміну, якому сприяли проповідники Братства (наприклад, євангелісти-проповідники Готліб Яр і Нідершу), завирувало життя, просякнуте християнською любов’ю” (Jantz, p. 64).

скасування кріпацтва – і селян. Звільнені від рабства селяни зажадали також духовної свободи, яку намагалися знайти у Біблії, читаючи Слово на своїх хатніх зібраннях і у підпільних групах, відтворюючи молитовні служіння, які у XVI–XVII ст. запровадили європейські пієтисти.

Нова хвиля євангельського пробудження, відома ще як штундистський рух, перекинулася з півдня України на Волинь, де у другій половині XIX ст. з'явилися нові громади моравських братів. Зазвичай вони діяли тут під юридичним захистом лютеран і реформатів, а проповідь починали за допомогою одновірців з Чехії, ще більше – з Польщі, де на той час уже діяло з кілька десятків громад, заснованих гернгутерами⁶¹.

Сліди моравіанців серед чеських колоністів у Волинській губернії відзначив Єфимій Крижановський, інспектор Училищної ради при Священному синоді, який за її завданням вивчав життя, зокрема і релігійне, місцевих чехів. Намагаючись розібратись у складному процесі конфесійного самовизначення чехів, зумовленому тривалою іноземною окупацією їхньої батьківщини і вимушеною еміграцією, а також зрозуміти причини відмови більшості з них від переходу у Православну Церкву⁶², він зафіксував факт шанобливого ставлення протестантів-колоністів до моравських братів, які тримаються “віри батьків”. Це відкрило “церковне зібрання представників чеського населення на Волині”, яке відбулось у Квасиліві “Ровенського уїзду” 14 серпня 1880 р. Деякі делегати собору запропонували волинським чехам прийняти, “з огляду на принципи свободи совісті”, “Чеську конфесію 1535 р.”, визнану ще за “часів оновлення церкви в Чехії, після Яна Гуса”. Незадоволена цим російська адміністрація назвала “квасилівське зібрання неправильним”⁶³.

⁶¹ Перші місіонери Братства з'явилися на теренах сучасної Польщі ще у 1730-х роках у Померанії, проповідуючи у поселеннях кашубів і словінців. В Лешно у 1730–1740 рр. приїздили агенти Гернгута Генріх Нічман, Андреас Лавач, Йоганн Ланге, а у 1743–1744 рр. анонімний візит сюди здійснив Ніколай Цінцендорф, що обурило місцевих лютеран. А перші групи гернгутерів були засновані на заході Польщі переселенцями з Верхньої Лужиці та емігрантами з Чехії наприкінці XVIII–на початку XIX ст. у Стшеліні, Гродзеці, Любені, Зофіювці, Новій Весі, у Центральній Польщі – у Новосольні, Львувеку, Паб'яниці, Згежі, Здунській Волі, Волі Лазновські, Галкувеку, Стоках і Зелові. У Лодзі вони розпочали діяльність у 1826 р. – саме тоді царський уряд звільнив місцевих членів Братства від військової служби. У 1874 р. їм було дозволено збудувати тут молитовну залу на 150 місць, а з 1898 р. – проводити служби також чеською мовою. З 1904 р. моравіанці діяли в Лодзі де-факто як незалежна громада: налічуючи тоді не більше 400 вірних, Братство здійснювало активне підприємництво, просвітницьке і соціальне служіння через Товариство “Віфанія”.

У Чехії діяльність агентів Моравського братства почалась у 1860–1870-х роках зусиллями Андреаса Кетера, Карла Бернгардта, Вілема Гартвіга, Карла Мотла – вчителів, які поширювали літературу, а в 1867 р. заснували перший євангельський дитячий притулок, невдовзі дві громади – в Потштейні біля Пардубиці і в Чеськи-Дубі на півночі, які функціонували напівлегально. Ще одна група діяла у Горні Чермні. На початку XX ст. Братство заснувало громади в Усті-над-Орлиці, Млада-Болеславі, Яблонці-над-Нісоу, де пасторував Вацлав Ванчура. У Сухдолі-над-Одрою (під Остравою) у 1992 р. відкрито Музей Моравського братства; в його експозиціях занотовано 280 імен чеських братів, які доклались до розбудови Гернгута та інших поселень у Верхній Лужиці.

⁶² Масмо на увазі відому спробу царату повернути у православ'я волинських чехів – католиків і протестантів, яких урядові чиновники уявляли новітніми гуситами. А з огляду на популярну в Росії слов'янофільську традицію вважати вчення Яна Гуса подібним до православного, чиновний апарат у Москві і Санкт-Петербурзі розробляв проєкти нової “ідеальної релігії”, що мала би відірвати чехів від католицько-протестантського Заходу і здійснити їх русифікацію.

⁶³ Є. Крижановський надав цій пропозиції критичний коментар: “Отже, немає більше і мови не лише про зближення гуситизму з православ'ям... Замість ідеального гуситизму з'являється пресловута конфесія 1535 р., тобто сповідання чеських або моравських братів, відоме ще під іменем гернгутерства, створеного чеськими вихідцями разом з німецькими сектантами”. Тобто, “ідея об'єднання чехів на Волині зводиться до гри у свободу совісті: дозволити кожному триматися будь-якого сповідання” (Крыжановский, с. 869–870).

У розділі про релігійність колоністів Крижановський виокремив групу євангеліків, яких протиставив гуситам, чеським братам, лютеранам і реформатам. Цих євангеліків він знайшов у селі Борятин на Житомирщині. Як зазначив автор, його мешканці у кількості 150 душ виявилися сепаратистами, які не йшли на поступки у справі релігійної конверсії, забажавши у 1883 р. розірвати з місцевими лютеранами і перейти до Євангелічно-Реформатської Церкви з консисторією у Вільні. Її суперінтендант Йозеф Гловацький задовольнив вимогу борятинців, приєднавши їх до приходу у Непокойчицях Гродненської губернії. У 1884 р. від лютеран відійшли чехи з Купичіва Ковельського повіту у складі 410 осіб. У 1882–1886 рр. лідером волинських євангеліків, за Крижановським, був учитель з Борятини, австрійський громадянин Мотл, “відданий євангелізму до фанатизму”. Він, “а також Петрачек, Ржепка і Мачек були головними діячами євангелізму”, пов’язаними з німцями в Богемії і Моравії. Представник Священного синоду був переконаним у наявності на Волині інших євангеліків, що діяли у Грушвицях, Гульчі і Луцьку (Крижановський, с. 914–916).

Віросповідання названих євангеліків складно ідентифікувати. Адже значна частина чехів-протестантів, до якої би церкви вони не належали, могли називати себе братами-євангеліками. Крижановський виокремив “своїх” фанатиків і сепаратистів давніми симпатіями до поляків, готовністю на національні поступки в ім’я віри, визнанням себе “охоронцями правдивого учення Христового”, “Божими обранцями”, “наслідниками Горного Сіону”. Натомість, чеські дослідники Йозеф, Анна і Владислав Влки (Vlk, s. 36–37, 39–43) та Ольга Нешпорова (Nešporová) стверджують, що Йозеф Мотл був членом “відродженої у Гернгуті Братської спільноти”, випускником учительської семінарії у місті Нойзальц (Німеччина), який приїхав з “Богемії від Охрановської громади” на запрошення волинських реформатів. Прибульця насторожено зустріли місцеві лютерани і католики, але, пересвідчившись у його знаннях і педагогічних здібностях, почали довіряти йому навіть власних дітей. Здобув Мотл авторитет і як невтомний проповідник, який весь вільний час віддавав духовному служінню: відкрив у Борятині школу, заснував музичні і хорові гуртки молоді, організував біблійні заняття та уроки з історії Чехії для дорослих. Завзяття Мотла та його плани побудови церкви у Борятині спричинили звернення лютеранського активу селища до губернської адміністрації зі скаргою. У ній учителя визнали небезпечною особою, яка переконує співвітчизників дотримуватися ідеалів чеської Реформації. Тож Йозефу Мотлу було відмовлено у російському громадянстві.

Документи підтверджують існування моравських братів також у німецьких колоніях регіону. Щоправда, вони стосуються періоду, коли гернгутери вже емігрували до Північної Америки, тому інформація про їх побутування на Волині є доволі скудною. Найбільшу вагу серед цих джерел мають опублікований звіт візитатора моравських колоній Канадської провінції Едмонтон преподобного Морріса Лейберта, який восени 1895 р. інспектував одновірчі колонії в окрузі Альберта, а також документи у “Звітах еміграційного відділу”, що зберігаються в Архіві міста Реджайна (провінції Саскачеван), і в Музеї Гленбоу (з архівом і бібліотекою) у Калгарі. Переважно саме на цей документальний апарат спираються дослідники історії німецької колонізації в Канаді.

Особлива цінність звіту Морріса Лейберта полягає в тому, що він складений на основі бесід з прибульцями “з Росії”. Візитатор намагався з’ясувати причини, що спонукали їх до еміграції, і дійшов такого висновку: ними керували не лише економічні, а й більшою мірою релігійні мотиви – відсутність свободи у християн-

євангеліків на батьківщині. Лейберт зазначав, що перші моравські брати оселилися на Волині внаслідок трудової еміграції, приїхавши сюди на початку XIX ст. з Пруссії, Сілезії, а також з Польщі. Основний потік переселенців припав на час скасування російським царом кріпацтва й зростання економічного життя у селах і містечках Волині. За оцінкою візитатора, опитані ним віряни “мали моравський тип життя і характер”, тому спочатку приєдналися до місцевих лютеранських парафій. Однак “невдоволення” таким “номінальним членством” і прагнення “вдихнути життя в закостенілу віру своїх співвітчизників” наростало, тому братчики мріяли про власні приходи. Нарешті, у 1884 р. їм вдалося створити кілька незалежних груп у селищах Кам'янка і Шадурі Житомирського повіту. Але вже через кілька років, через обмеження з боку влади і “махінації Державної Церкви”, яка давала євангелікам дуже обмежений вибір – “деградація або еміграція”, вірні цих громад на чолі з пастором Вільгельмом Ланге виїхали до Бразилії. Інші моравіанці, якими на Волині опікувалися світські пастори, які зазвичай заробляли учительством, через постійні утиски вирішили емігрувати до Канади. Лідером цього обозу волинських пілігримів став світський пастор Андреас Лілге, який у 1893 р. прибув до Вінніпега та Едмонта у пошуках релігійної свободи, нового місця для прихистку одновірців та можливої юридичної і фінансової підтримки місцевої влади (Leibert).

Деяку інформацію про волинських гернгутерів розкриває біографія пастора Лілге. За архівними джерелами, опрацьованими, зокрема, Куртом Віттом і Яном Мусекампом, він походив з Августовки (нині район Варшави Кемпа Тархомінська), був теслюю, вивчився на проповідника, переїхав з родиною на Волинь за порадою старшого брата Вільгельма, який з 1876 р. вчителював на Житомирщині. Духовне служіння “у Росії” Андреас здійснював у 1878–1892 рр., поєднуючи учительство з обов'язками помічника лютеранського пастора в колоніях Нова Вікторівка та Ольгенбург (Ольхівка). Перед виїздом до Канади його родина проживала у колонії Геймталь (Ясенівка). У листах на Волинь до брата Вільгельма, датованих 1893–1894 рр., Андреас згадував селища Черняхів і Пулин, в яких, очевидно, також перебували гернгутери.

На жаль, на підставі цих скудних відомостей можна лише частково відтворити картину присутності моравських братів у Волинській губернії; певну інформацію додають дані про кількість, соціальний стан і ремісничий фах переселенців до Канади. Разом з тим, не можна не зважати на те, що, мабуть, не всі віряни зважились тоді на переїзд. У 1894 р. до провінції Альберта прибуло спочатку три, через кілька місяців – сім родин, а до кінця року – 90 осіб. Вони заклали першу колонію Брудерхайм (нині міська агломерація Едмонта) із 118 посадниками. У 1895 р. з Волині прибуло ще 22 родини (114 осіб), які почали розбудовувати колонію Брудерфельд (сучасний район Міллвудс в Едмонтоні). В архівних джерелах занотовано прізвища і рід занять деяких емігрантів. Наведені факти дають підстави вважати, що наприкінці XIX ст. на Волині і Поліссі сформувалася доволі численна спільнота моравських братів. Перші роки перебування іммігрантів у Новому Світі переконали владу Канади: попри неможливість більшості волинян, вони є вправними господарями, придатними для розбудови поселень і ведення фермерського господарства. На новій батьківщині колоністи зіткнулися з важкими умовами праці і фінансовими проблемами, та вже невдовзі, у 1899–1900 рр., місцеві газети відзначали “процвітання поселень моравських братів” (Ходченко).

Більш фрагментарними є повідомлення про вірних Братства з України в інших населених пунктах Канади, зокрема в Еллерслі, Калгарі, Стратконі, Едмонтоні, Колчестері, Геймталі (тут волинські вигнанці, що вирушили за океан лютеранами, по

своєму прибутті у 1895 р. зажадали приєднатись до моравіанців), а також у Новій Сарепті, де її першими посадниками було 60 родин, з-поміж яких, зокрема, волзькі гернгутери, які, залишивши колонію в Сарепті, певний час проживали на Волині. Молитовні зібрання у моравіанських громадах, з огляду на багатонаціональне емігрантське середовище, проводились різними, в тому числі українською, мовами. Консультантом україномовних служб був Готфрід Хенкельман, ще один учитель з Волині.

У 1890-х роках відбувалась еміграція моравських братів і з Галичини. Але інформація про це вельми скупа, зафіксована буквально кількома абзацами у праці Ореста Мартиновича про переїзд у 1892 р. до Едмонта 53 німецьких родин із Східної Галичини, які спочатку два роки перебували у Медисин-Геті провінції Альберта. З часом деякі з них осіли в районі Стоун-Плейн та в околицях Рів'єр-Кі-Барре і Реббіт-Гілл – ближче до Йоганна Кребса і моравських братів з Галичини. У 1894 р. до колонії Една-Стар (Небилів), заснованій фермером з Гуцульщини Іваном Пилипівим, доєдналися спочатку німці, а невдовзі й українці з Галичини і Буковини, які добре володіли німецькою мовою. Поступово навколо Една-Стар утворились невеличкі поселення, в яких у 1898 р. налічувалось близько 500 емігрантів. Йосип Олеськів, відомий у Галичині громадський діяч, прихильник еміграції українських фермерів до Канади, під час своєї розвідувальної поїздки в Альберту відвідав колонії гернгутерів, й побачене сповнило його оптимізмом (Мартинович, 1985; 1991).

Дані про моравських братів в Україні у ХХ ст. не вдалося відшукати. Найімовірніше, більшість із них виїхала за кордон ще до початку Першої світової війни. Цей виїзд міг мотивуватися погіршенням політичних умов для іноземних колоністів і зниженням рівня їх матеріального добробуту, передачею Сарепти і багатьох приміщень Братства у різних містах Росії Лютеранській Церкві, а ще, без сумніву, введенням у 1874 р. загального військового обов'язку і посиленням утисків проти "сектантів" за царювання Олександра III. Оскільки ж на виїзд мала бути санкція дирекції Гернгута, стає зрозумілим: Моравське братство більше не бачило можливості продовжувати свою місію у Російській імперії.

Після Другої світової війни увага місіонерів Братства, яке перетворилось на всесвітню місіонерську Моравську Церкву, була звернута переважно на постколоніальні країни. З-понад мільйона її активних членів сьогодні 77% проживають на Африканському континенті, 18% – у регіоні Карибського басейну, 3,5% – у Північній Америці й лише 1,5% – в Європі. А отже, сучасна Моравська Церква – це ще одна багатонаціональна протестантська спільнота, яка продовжує акумулювати в собі нові мови, культури, традиції, залишаючись при цьому міцно прив'язаною до своєї історії, яку ревно береже і вивчає.

Список посилань

Гете, И. В., 1978. Годы учения Вильгельма Мейстера. В: Гете И. В. *Собрание сочинений в 10 т.* Москва: Художественная литература, 7.

Ионкис, Г., 2006. Немецкие гернгутеры, или просионистские идеи Юнга-Штиллинга. В: *Вторая навигация. Альманах.* Запорожье: Изд-во Дикое поле, с. 268–287.

Крыжановский, Е. М., 1890. Чехи на Волини. В: *Собрание сочинений Е. М. Крыжановского.* Киев: Типография С. В. Кульженко, 2, с. 805–989.

Любащенко, В., 2021. Ян Амос Коменський: зародження екуменічного світогляду. *Проблеми слов'янознавства*, 61, с. 143–172.

Орнатский, Ф., 1884. *Учение Шлейермахера о религии*. Киев: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкого.

Смирнова-Россет, А. О., 1989. *Дневник. Воспоминания*. Москва: Наука.

Тимошук, В. В., 1892. Пасторъ Вигандъ. Его жизнь и дѣятельность въ Россіи. 1764–1808 гг. *Русская старина*, 6, с. 545–568.

Українській вѣстникъ на 1817й годъ. Харьковъ: Въ Университетской типографіи, 1817, 6, апрѣль, с.123.

Франко, І., 1982. *Зібрання творів у п'ятдесяти томах*. Київ: Наукова думка, 33, с. 38.

Ходченко, Е. Е., 2016. Моравские братья в Канаде: эмиграция и организация колоний. В: *Питання німецької історії*. 36. наук. пр. Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, с. 135–149.

Braun, P., 1956. Education among the Mennonites in Russia. *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*. [online] Доступно: <https://gameo.org/index.php?title=Education_Among_the_Mennonites_in_Russia&oldid=169288> [дата звернення 20 березня 2024].

Glitsch, A., 1865. *Geschichte der Brüdergemeine Sarepta im Östlichen Rußland Während Ihres Hunderijährigen Bestehens*. Sarepta: Selbstverlag des Verfassers.

Grelewski, St., 1937. *Wyznania protestanskie i sekty religijne w Polsce współczesnej*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.

Föll, R., 2002. *Sehnsucht nach Jerusalem: zur Ostwanderung schwäbischer Pietisten*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde.

Friesen, P. M., 1978. *The Mennonite Brotherhood in Russia (1789–1910)*. Fresno: Published by Board of Christian Literature, General Conference of Mennonite Brethren Churches.

Jantz, H., 2007. Pietism's Gift to Russian Mennonites. *Spring*, 36 (1), pp. 58–73.

Kiec, O., 2001. *Protestantyzm w Poznańskim, 1815–1918*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.

Leibert, M. W., 1896. *Bruederfeld and Bruederheim: Moravian settlements of German Russians in Alberta, Canada: Extracts from the report of an official visitation, Nov. 4 to Dec. 3, 1895*. Bethlehem, Pa.: Moravian Publishing Concern.

Manukyan, A., 2010. *Konstantinopel und Kairo. Die Herrnhuter Brüdergemeine im Kontakt zum Ökumenischen Patriarchat und zur Koptischen Kirche. Interkonfessionelle und interkulturelle Begegnungen im 18. Jahrhundert*. Würzburg: Ergon.

Martynowych, O. T., 1985. *The Ukrainian Bloc Settlement in East Central Alberta, 1890–1930: A History*. Alberta: Alberta Culture.

Martynowych, O. T., 1991. *Ukrainians in Canada. The Formative Period, 1891–1924*. Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press University.

Musekamp, J., 2013. Navigating Global Color Lines: Volhynia's German-speakers on the Move. In: *Russian Germans on Four Continents*. A. Flack, J. Musekamp, J. Panagiotidis and H.-Ch. Petersen, eds. Lanham: Lexington Books, pp.49–86.

Nachrichten aus der Brüder-Gemeine, 1832. Hans Franz Burkhard. Gnadau: Verlag der Buchhandlung der Evangelischen Brüder-Unität, 2.

Nešporová, O. *Proměny religiozity volyňských Čechů*. [online] Доступно: <<https://lidemesta.cuni.cz/LM-607.html>> [дата звернення 11 березня 2024].

Transformation on the Southern Ukrainian Steppe. Letters and Papers of Johann Cornies, 2015, 2020. Ed. by H. L. Dyck, I. I. Epp, J. R. Staples. London–Toronto–Buffalo:

University of Toronto Press, 1: 1812–1835; 2: 1836–1842.

Vitt, K. H., 1983. *The founding of the Moravian Church in Western Canada and The Andreas Lilge story*. Published by Canadian Moravian Historical Society.

Vlk, J., Vlková, A. a Vlk, V., 2000. *Historie Českého Boratína*. Ústí nad Labem: Tiskárna Bauer.

Zwischen Straßburg und Petersburg. Vorträge aus Anlaß des 250. Geburtstages von Johann Heinrich Jung-Stilling, 1992. Peter Wörster, hrsg. Siegen: Selbstverlag d. J. G. Herder-Bibliothek Siegerland.

References

Between Strasbourg and Petersburg. Lectures on the Occasion of the 250th Birthday of Johann Heinrich Jung-Stilling, 1992. Peter Wörster, ed. Siegen: Selbstverlag d. J. G. Herder-Bibliothek Siegerland. (In German)

Braun, P., 1956. Education among the Mennonites in Russia. *Global Anabaptist Mennonite Encyclopedia*. [online] Available at: https://gameo.org/index.php?title=Education_Among_the_Mennonites_in_Russia&oldid=169288 [Accessed 20 March 2023].

Föll, R., 2002. *Longing for Jerusalem: on the Eastward Migration of Swabian Pietists*. Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde. (In German)

Franco, I., 1982. *Collection of Works in 50 volumes*. Kyiv: Naukova dumka, 33, p. 38. (In Ukrainian)

Glitsch, A., 1865. History of the Sarepta Brethren Church in Eastern Russia during its Centenary Existence. Sarepta: Selbstverlag des Verfassers. (In German)

Goethe, J. W., 1978. Wilhelm Meister's Journeyman Years. In: *Goethe J. W. Collected works in 10 volumes*. Moscow: Khudozhestvennaya literatura, 7. (In Russian)

Grelewski, St., 1937. *Protestant Denominations and Religious Sects in Contemporary Poland*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego. (In Polish)

Ionkis, G., 2006. German Herrnhuters, or the pro-Zionist ideas of Jung-Stilling. In: *Vtoraya navigatsiya. Al'manakh*. Zaporozh'ye: Izd-vo Dikoye pole, pp.268–287. (In Russian)

Khodchenko, E. E., 2016. Moravian Brothers in Canada: emigration and organization of colonies. In: *Pytannya nimets'koyi istoriyi. Zb. nauk. pr.* Dnipropetrovs'k: RVV DNU, pp.135–149. (In Russian)

Kiec, O., 2001. *Protestantism in the Poznań region, 1815–1918*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper. (In Polish)

Kryzhanovsky, E. M., 1890. Czechs in Volyn. In: *Collected works of E. M. Kryzhanovsky*. Kyiv: Tipografiya S. V. Kul'zhenko, 2, pp.805–989. (In Russian)

Lyubashchenko, V., 2021. John Amos Comenius: Incipience of the Ecumenical Worldview. *Problemy slov'yanoznavstva*, 61, pp.143–172. (In Ukrainian)

Manukyan, A., 2010. *Constantinople and Cairo. The Moravian Church in Contact with the Ecumenical Patriarchate and the Coptic Church. Interdenominational and Intercultural Encounters in the 18th century*. Würzburg: Ergon. (In German)

Nešporová, O. *Changes in the religiosity of the Volyn Czechs*. [online] Available at: <https://lidemesta.cuni.cz/LM-607.html> [Accessed 11 March 2024]. (In Czech)

News from the Brethren Community, 1832. Hans Franz Burkhard. Gnadau: Verlag der Buchhandlung der Evangelischen Brüder-Unität, 2. (In German)

Ornatsky, F., 1884. *Schleiermacher's Teaching on Religion*. Kyiv: Tipografiya G. T.

Korchak-Novitskogo. (In Russian)

Smirnova-Rosset, A. O., 1989. *Diary. Memories*. Moskva: Nauka. (In Russian)

Timoshchuk, V. V., 1892. Pastor Wiegand. His Life and Activities in Russia. 1764–1808 years. *Russkaya starina*, 6, pp.545–568. (In Russian)

Ukrainian Bulletin for 1817. Khar'kov: V Universitetskoy tipografii, 1817, 6, aprel', p. 123. (In Russian)

Vlk, J., Vlková, A. and Vlk, V., 2000. *History of Czech Borjatin*. Ústí nad Labem: Tiskárna Bauer. (In Czech)

THE MORAVIAN BROTHERHOOD AS A REVIVED UNITAS FRATRUM. IN THE FOOTSTEPS OF MORAVIAN BRETHREN IN UKRAINE

Viktorya LYUBASHCHENKO

Ukrainian Catholic University
17, Svetsitskoho Str., Lviv, 79011
Institute of Church History
e-mail: doc_lub@ukr.net

Abstract

Background: Jan Amos Comenius, the bishop of the Czech Brotherhood (Jednota bratrská; Unitas Fratrum), in his work “Testament of a Dying Mother” (1650) predicted the possible demise of his Church. At the same time, he expressed hope that she would be chosen as God’s remnant, which would prepare His people for the Second Coming, uniting all Christians who cherish the ideals of the apostolic brotherhood and freedom of conscience. In the first third of the 18th century the spiritual and community traditions of the Unitas Fratrum were revived in the Moravian Brotherhood (Evangelická Jednota bratrská or Obnovená Jednota bratrská; Herrnhuter Brüdergemeine), which founded communities in various parts of the world, started an international missionary movement and offered cooperation to Christians of different confessions and continents. The period of birth of the Moravian Brotherhood was accompanied by long-term non-recognition of its legal status and negative acceptance of Moravian Brethren in various states, in particular in the Orthodox region. Instead, cooperation with Lutheran and Calvinist communities, initiated by the bishopric of the Czech Brotherhood and legitimized at the Sandomir Synod in 1570, allowed the Moravian Brethren to carry out their missionary and educational actions through representation in other Protestant Churches recognized by the authorities. The ecumenical creed and the principle of dual membership helped the Moravian Brotherhood to spread its activities in the Russian Empire. At the same time, the presence of Moravian Brethren on the lands of Ukraine as part of the empire remains terra incognita.

Purpose: The article reveals the fact that the Moravian Brotherhood preserves the key worldview beliefs of the Unitas Fratrum, its humanistic ideals, the principles of apostolic brotherhood, the focus on evangelical piety and the spread of the Good News. The author depicts Herrnhut as a spiritual commune in which the ideas of early Christians, reformers of the 15th–16th centuries, pietists of the 17th century were combined and spiritual impulses of religious idealists of the 18th century. It looks like

that the Moravian Brotherhood managed to move away from Irenism and propose a model of practical ecumenism: the cooperation of Christians in spreading God's Word and serving people. Guided by its ecumenical credo, the Moravian Brotherhood sought to establish a dialogue with the Orthodox Church; it is primarily about the initiatives of Count Nikolaus Zinzendorf in the 1740s regarding negotiations with the Ecumenical Patriarch Neophyte IV, the Coptic Patriarch Mark VII and the Holy Synod of the Russian Church. This dialogue could be very useful in Herrnhut's missionary plans in the Russian Empire, thanks to which the founding of the colony Sarepta by the Moravian brothers became possible. At the same time, there is evidence of the intentions of Moravian Brethren to strengthen their presence in Ukraine as well. The lack of information about this in modern historiography is compensated by little or not yet researched sources, the study of which helped the author of the article to prove the activities of the Moravian Brethren in different regions of Ukraine in the second half of the 18th to the beginning of the 20th centuries.

Results: The author confirmed that the Moravian Brotherhood followed the spiritual and community traditions of the Czech Brotherhood in their combination with the cultural and educational principles of pietism. According to the author, Nikolaus Zinzendorf and the Moravian Brotherhood in their attempts to cooperate with the Orthodox Church, proceeded from the fact that Unitas Fratrum had its roots in the Czech Reformation with its respect for the Cyril and Methodius tradition. This tradition preserved the unity between the Christian West and East. Therefore, according to the Moravian brothers, they continue the work started by St. Cyril and Methodius, and their Community is part of the Universal Church of Christ. This conviction became another important motive for the Herrnhuter missionaries in the Russian Empire. On the basis of documentary evidence (in particular, the history of the Sarepta by Alexander Glitsch, the memoirs of the Moravian brother Ludwig von Buxhoeveden and writer Alexandra Smirnova-Rosset, the autobiography of Johann Wiegand, etc.), the participation of members of the Moravian Brotherhood in the spread of education in the Slobozhanshchyna has been proven. On the basis of scientific works and documentary sources from the history of the Czech and German colonies, the activities of the brothers in Southern Ukraine and Volhynia shown. Oleksandr Glich's information about Herrnhut's plans to create in the 1770s another mission center of the Moravian Brotherhood in Ukraine, next to Sarepta, illustrated by concrete facts from the life of Kharkiv and the cooperation of the Moravian Brethren with the Hutterites and Mennonites. The participation of Moravian Brethren in religious and cultural life in Ukraine also confirmed by facts from the history of Czech and German colonists in Volhynia in the second half of the 19th century.

Keywords: Czech Brotherhood, Unitas Fratrum, Moravian Brotherhood, Nikolaus Zinzendorf, Herrnhut, Moravian Brethren, missionary work, ecumenism, freedom of conscience, Sarepta, Ukraine, Slobozhanshchyna, Volhynia.